

مرتب
نبي بخش کوسو

THE LIBERATION
PUBLICATIONS

آگتي قدم سلسلو

عظيم سنڌي ڪهاڻيون

مرتب:- نبي بخش کوسو

ليکڪ:- علي بابا، منير، اسباب، مشتاق شورو

اقبال جتوئي، مدد علي سنڌي، ناصر موراڻي،

قيمت سواروڀو فبروري ۶۷۳

تعداد ٻه هزار

THE LIBERATION
PUBLICATIONS

اڳتي قدم پبليڪشن

نوان پينامبر

جڳن کان پوڙهو تاريخ دان لکي رهيو آهي. لکندو ٿو اچي. هن ڪنڊ جي تاريخ جا پارو اسڪولن ۾ پڙهندا آهن. مون ننڍڙي لاکي پڙهيو هو. ان آريه ان سڌريل ۽ آگاهڙا هئا. ڪچو ماه، مڇيون ۽ گلريون کائيندا هئا. بهارن جي چرن ۾ رهندا هئا. پوءِ خيبر جو لڪ لتاڙي آريه لوڪ آيا. جي سڌريل هئا ۽ ڪپڙا اوڍيندا هئا. انهن جهنگلي ان آرين کي ماري مات ڪيو ۽ کين هن ڪنڊ مان هڪالي ڪڍيائون ۽ ماري هندستان جا والي ٿي ويا.

منهنجي دل ۾ سڌريل آرين لاءِ عزت پيدا ٿي وئي.

لکيل آهي: سڪندر اعظم يونان جو بادشاهه هو. هن ساري دنيا تي گهرو ڪيو هو. هو وڏو بهادر، رحمدل، جنگجو، سورهه ۽ انصاف وارو بادشاهه هو. مرڻ ويل هن پنهنجا هٿ ڪنن کان ٻاهر ڪڍائي ڇڏيا هئا ته ڏسو خالي هٿين پيو وڃان. مون دل ۾ چيو. واه واه!! مرڻ ويل به دنيا لاءِ سبق ڇڏي ويو.

لکيل آهي ته: قطب الدين ايڪ غلام گهراڻي جو پهريون بادشاهه هو. هو وڏو عادل، انصاف وارو، جنگجو ۽ بهادر بادشاهه هو. کيس لک داتا (لک پنهن) ڪري ڪوٺيندا هئا. هن وڻ ٻوڪاڀا، ڪوه کوٽاڀا، ڍلون معاف ڪيون ۽ وڏين وڏين عمارتن جا بنياد وڌا. قطب مينار ۽ قطب مسجد اڃان تائين سندس يادگار آهن. مون سوچيو، بادشاهه ته اهڙا.

لکيل آهي: ناصر الدين، التمش جو ننڍو پٽ هو. ڏاڍو نيڪدل، خدا ترس، نيڪ، پرهيزگار، بهادر ۽ جنگجو بادشاهه هو. کيس درويش بادشاهه ڪري ڪوٺيندا هئا. هو شاهي خزاني جو هڪ ڏوڪڙ به پاڻ تي خرچ ڪرڻ حرام سمجهندو هو. اکر ڏاڍا سهڻا هٿس، قرآن شريف جا نسخا لکي، ٿوپيون، ٽڙا ۽ تونريون ٺاهي انهن تي پٽ گذر ڪندو هو.

مون چيو جڙاڪ الله، ايڏا خزانا هوندي به هٿ جو پورهيو ڪندو هو.

لکيل آهي: خبر اٿو ته ڪاهوءَ جو دڙو ڪيئن غرق ٿيو.

جواب آهي: مهاراجا ڪاهو ميرپور خاص واري پاسي کان حڪومت ڪندو هو. هو وڏو ظالم، عياش، جاير، منڪر ۽ زاني راجا هو. هزارين ٻانهيون، راڻيون، هڻن جي باوجود جيڪا به سهڻي عورت ڏسندو هو تنهن کي کڻي وڃي ڪوٽ ۾ قابو ڪندو هو. هڪڙي ڀيري تلاءُ ۾ پين کي اگهاڙو وهنجندي ڏٺائين. سو دل بيمان ٿي پيس. کڻي وڃي ڪوٽ ۾ قابو ڪيائينس. الله تعاليٰ جو مقس هذاب نازل ٿيو. سڄ نيزي هاند اچي پيلو. ڌرتي لڪاءُ ڏئي ڦاٽي پئي. ظالم راجا ۽ سندس پرڄا چڻ ٻچي سوڌا اونهي پاڻال ۾ هليا ويا.

لکيل آهي: ”خبر اٿو دلوراءَ جي ننڍڙي ڪيئن ناس ٿي.“

جواب آهي: دلوراءَ سيوهڻ جي مٿان راڄ ڪندو هو. هو وڏو خوتخوار، عياش حد درجي جو مڪار ۽ زاني راجا هو. هر رات نئين منڌ مائيندو هو. هڪ ڀيرو هو ڪڏان ٻاهران ٿي آيو. چيٽ جي چانڊوڪيءَ ۾ محل جي اڱڻ ۾ پين جي ڌيءَ کي سرهيءَ سڄ تي ستل ڏسي انڌو ٿي پيو. نياڻيءَ تي وٺي نهار وارو حملو ڪيائين. الله تعاليٰ جو مقس قهر نازل ٿيو. ست فرشتا آسمان مان لٿا جن اچي زمين تي قلعا ڪوڙيا ۽ زنجيرن سان سندس ننڍڙيءَ جا بنياد پاڙان ڌوڏي ڪلهائون ۽ ائين اهو ظالم راجا ۽ سندس پرڄا نيست ۽ نابود ٿي ويا.

لکيل آهي: خبر اٿو، ديبل بندر ڪيئن تباہ ٿيو.

جواب آهي: سنڌ جو حڪمران مهاراجا ڏاهر - وڏو ظالم، جاير، عياش ۽ زاني هو. هن وٽ سنگ مرمر جي مجسمن جهڙيون سوين حسين ٻانهيون هيون. پوءِ به پين سان شادي ڪئي هئائين. ڏاڙيلن جا ٽولا وٺي سامونڊي رستن کان جي عرب حاجين جا جهاز گذرندا هئا انهن کي ڦريندو هو. الله جو مقس قهر نازل ٿيو. رحمت المسلمين خابني حجاج جي من ۾ مقس ڪاه ڪرڻ جي وڌائين جنهن وڏي لشڪر سان مجاهد محمد بن قاسم کي ڏياري موڪليو. سڄي سنڌ ۾ گهوڙا گهوڙا ٿي وئي. عرب غازين جي گهوڙن ڪافرن کي چڻ ٻچي سوڌو ڇيپائي ماريو. منڪر ۽ ملعون ڏاهر کي شڪست ملي. سندس سر کي نيزي تي لٽڪايو ويو ۽ محمد بن قاسم جي مجاهدن منجنين جي پھڻن سان ديبل ٻچي ديوارن کي دنيا جي تختي تان ميساري ڇڏيو.“

پڙهي مون کي ڏاڍي خوشي ٿي. چڱو ٿيو. منڪر ۽ ملعون کي سيڪت ملي.

اولاد ڪري سجهندو هو. هن هندو ۽ مسلمانن کي گڏ ڪرڻ تي چاهيو تنهنڪري مسلمان رعيت منجهانئس مڙني ناخوش ٿي پئي هئي.

لکيل آهي: جهانگير جو انصاف ساري دنيا ۾ مشهور آهي. سدائين در تي انصاف جي هڪار لاءِ ٿلا ۽ زنجيرون لڙڪنديون هيس. ٿورو عاشق مزاج هو. پنهنجي واليءَ نورجهان سان ڏاڍي دل هيس. ٿورو آفيم ۽ شراب واپرائيندو هو.

لکيل آهي: شاهجهان پنهنجي ڀاءُ شهر ڀار ۽ سندس ٻارڙن کي مارائي تخت تي ويٺو هو. وڏو نيڪ نمازي، انصاف وارو، غريب نواز، رحمدل ۽ بزرگ بادشاهه هو. واليءَ ممتاز محل تي سامهه ڇڏيندو هو. هن ڪوھ ڪوٽاپا، وڻ ٻوڪاپا، هوڏين وڏين عسارتن جا بنياد وڌا. تاج محل، جامع مسجد ۽ شالمار باغ اڃان تائين سنڌين يادگار آهن.

لکيل آهي: اورنگ زيب، پنهنجي ڀاءُ دارا شڪوه ۽ ٻين ٽن ڀائرن کي مارائي تخت جو اڪيلو وارث ٿي ويٺو. تنهنڪري کيس عالمگير جو لقب مليو. هو وڏو نيڪ، نمازي، پرهيزگار، ڪمال درويش ولي الله هو. هن تخت تي وهندي ئي مرجئي ۽ راجپوتن کي ٿولا ڇپرائي ڇڏيا. شراب ۽ راڳ کي بند ڪرايائين. سڄي عمر شاهي خزاني باند پاڻ تي لڪو به خرچ ڪونه ڪيائين. اکر تمام سهڻا هئس قرآن شريف جا نسخا لکي، ٿوپون، ٿڌا، ۽ پنهنجي خوشحال رعيت جا جنم آهوڙي ٻيٺ گذر ڪندو هو.

ساري تاريخ ڪڪندر اعظم جي دور کان وٺي انگريزن جي دور تائين اهڙن عادل نيڪ نمازي، انصاف پسند، درويش، ولي الله، جنگجو ۽ بهادر بادشاهن جي سلسلي سان ڀري پئي آهي. ۽ لکيل آهي:

”خير اٿو؟ موهن جو دڙو ڪيئن تباه ٿيو؟“

جواب آهي: انلاءِ ته مهاراجا موهن وڏو ظالم، جابر، عياش ۽ زاني راجا هو. سندس ملڪ ۾ جيڪا به شادي ٿيندي هئي، انهيءَ ڪنوار کي پهرين رات هو زوريءَ پاڻ وٽ ليڪائيندو هو. هڪ ڀيرو جڏهن سندس ڀيڻ جي شادي ٿي (جيئن ته راجا ملڪن پهرين ئي بيميان هو) سو ڀيڻ کي به پهرين رات پاڻ وٽ لڪائڻ چاهيائين. الله تعاليٰ جو مٿس ڏم نازل ٿيو. ڌرتي ٽپي، اک ڇنڀ ۾ اهو ظالم راجا ۽ سندس پرڄا ڪروڙين من مٽيءَ هيٺ ڊهجي غرق ٿي ويا.

ٻڙهي مونکي ڏاڍي خوشي ٿي. ڇڳو ٿيو الله تعاليٰ کين غرق ڪيو، مملوڪ ڪئي جو. ڀيڻ سان ئي شادي ڪيائين.

لکيل آهي: جلال الدين بادشاه کي ڪور ٻٽ ڪونه هو. پنهنجي ڀائٽي علاوالدين کي ٻٽ ڪري ڪولائين. علاوالدين ڪن ماڻهن جي چوڻ تي لڳي پنهنجي چاچي کي قتل ڪرائي تخت تي ويٺو ۽ اهو خيال پيدا ٿيس ته سڪندر وانگي ساري دنيا کي فتح ڪيان. هن گجرات، ڪالياهو، تيمور، چتور، اجين، مالوا ۽ سنڌ جا ڪجهه علائقا فتح ڪيا هئا. هو ڏاڍو عادل ۽ بهادر ۽ انصاف وارو ۽ غريبن جو خير خواه هو. تنهن ڪري کيس ڪانور ملڪ زهر ڏنو هو.

لکيل آهي: تيمور لنگ، چنگيز خان جي پوين مان هو. نهايت بهادر. انصاف وارو ۽ جنگجو هو. تاتارين، ترڪن ۽ ايرانين جو وڏو لشڪر وٺي اچي هندستان ۾ ڪاهي پيو هو ۽ ساري هندستان جا بنياد ڦوڏي ڇڏيائين. هو وڏو قدردان ۽ انسان دوست بادشاهه هو.

لکيل آهي: ٻاهر تيمور لنگ جو پڙ پوٽو هو. هن تيمور لنگ وانگي رڳو هندستان ۾ ڦرلٽ ڪانه ڪئي. پر پاڻيٽ جي لڙائيءَ ۾ ابراهيم لوديءَ کي شڪست ڏئي دهليءَ جي تخت تي ويٺو. هن بنگال، جوڌ پور، سنڌ، راجپوتانا، گجرات، ڪشمير بلڪه ائين چوڻ مناسب ٿيندو ته سارو هندستان فتح ڪيو. هنڪي انساني، ڪوهرين جا مينار وٺندا هئا. هو وڏو بهادر، عادل، رحمدل، خدا ترس هو. هو بگي سر ۾ مڙس ڪچ ۽ هٿي جتانديءَ کي ٻار ڪندو هو. سندس وقت ۾ رعيت تمام سڪي هئي ۽ مٿان ڍل معاف ڪئي هئائين.

لکيل آهي: همايون ڏاڍو رحمدل، خدا ترس، دور انديش ۽ درويش بادشاهه هو. هن ڪوه ڪوٽايا، مسافر خان ٺهرايا. آفيم سان مڙئي ٿوري دل هيس.

لکيل آهي: هير شاه، سوري گهراڻي جو پهريون بادشاهه هو. هن همايون سان لڳي ڪري ڪجهه سال حڪومت ڪئي هئي. هو ايڏو ته بهادر هو جو تلوار جي هڪ ئي ڌڪ سان شينهن کي ۽ اڌ ڪري ڇڏيو هئائين. تنهنڪري کيس شهر شاه چوندا هئا. هن ڪوه ڪوٽايا، وڻ ٻوڪايا، رستا ٺهرايا ۽ پنج ئي وقت نماز قائم ڪئي. سندس وقت ۾ شينهن ۽ ٻڪريون هڪ ئي گهاٽ تان پاڻي پيئنديون هيون.

لکيل آهي: جلال الدين اڪبر کي مغل اعظم ڪري ڪوٺيندا هئا. هن ساري هندستان تي ۴۹ سال حڪومت ڪئي. هو هندو ۽ مسلمانن کي هڪ اک سان ڏسندو هو. هن ڍلون معاف ڪيون، ڪوه ڪوٽايا، رستا ۽ مسافر خان ٺهرايا ۽ رعيت کي پنهنجو

پيشان پيش تان ۾ ڪونه ٿرندا هئا. ظالم، زاني - جهڙي ڪيائون، تهڙي ۾ پاڻون . ۽ آءُ پنهنجي ان ٻڙهيل دوستن کي سڪندر مقدوني، مهاراجا اشوڪا، قطب مينار ۽ تاج محل جون ڪهاڻيون ٻڌائيندو هئس ۽ جهانگير جي انصاف جا ڏيک ۾ ڀريندو هئس.

هڪڙي ڀيري سنجي جي سهائي ويل امان مون کي چيو ته پٽ، اڄ ته توکي دودي سومري جي ڪهاڻي ٻڌايان. ”مون کي ڏاڍي خوشي ٿي ۽ حيران نه ٿيس.“ چير ”امان دودو سومرو ڪير هو.“

چيائون ته پٽ، توکي دودي سومري جي خبر ڪانهي. دودو سومرو سنڌ جو سورهي سروڀڄ سپوت هو. هن سنڌ جي سدا سهاڳڻ ڌرتيءَ تان پنهنجو سر ڪهروڀو هو.“

مون حيران ٿيندي چيو ”پر، امان تاريخ ۾ ته انهيءَ جو نالو آهيئي ڪونه.“ امان چيو ”ها پٽ، دودو سومرو سنڌ جو حڪمران هو، تاريخ ۾ سندس نالو ڪونهي ته ڇا ٿيو. ساريءَ سنڌ ۾ هر ماڻهو، هر منڌ جي سڀني تي سدائين سندس رت رنگي تاريخ جا چٽ چٽيل هوندا ۽ چيائين، ”پٽ، اها ڪهاڻي مون کي تنهنجي ناني ٻڌائي هئي. هاڻ ڪن ڏنيءَ سنڌ جي انهيءَ دولهه دلير جي ڪهاڻي ٻڌ.“

۽ پوءِ امان مون کي سنڌ جي ان سورهي سروڀڄ ۽ باغيت دودي جي ڪهاڻي ٻڌائي. اها ڪهاڻي اهڙي ته ٻر درد ۽ دل ڌاريندڙ هئي جو منهنجي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. نڙيءَ ۾ چن مڇي ۽ جو ڪنڊو ڦاسي پيو هئس چير ”امان، پوءِ روپاءِ تباهه ٿي وئي.“ امان چيو ”ها پٽ، پوءِ روپاءِ هيشه هيشه لاه سنڌ جي سڀني تان ميسارجي وئي.“ امان چن روئي پئي هئي ۽ آءُ ڪنهن ڳوڙهي سوچ ۾ پڙي ويو هئس. ”امان، دودي سومري علاوالدين کي پنهنجي ڀيڻ جو سڱ چو نٿي ڏنو. ڪٿي هن پاڻ ته ٻاگهل سان شادي ڪرڻ نٿي چاهي.“

ست سان هڪ ٿڌڙ منهنجي گل تي لڳو. منهنجو منهن ئي ڦري ويو. وانڙو ئي ويس. ڪاوڙ کان امان جو سڄو جسم ڏڪي رهيو هو ۽ پوءِ نهايت ئي پيار سان منهنجي وارن تي هٿ ڦيريندي گهائل آواز سان چيائين ”پٽ، پهرين ٻڌاء. تون پنهنجي ڀيڻ سان شادي ڪري سگهين ٿو.“ منهنجو روح ڏڪي ويو. چير، ”نه.“

امان چيو - ”پوءِ تو سنڌ جي سورهي سروڀڄ - غيرتمند حڪمران جي باري ۾ ائين

چو سوچيو.

مون چيو. "امان ڪتابن ۾ ته ائين ئي لکيل آهي. سنڌ جا سڀ حڪمران پٺڻ سان شادي ڪندا هئا. موهن جي دڙي جي بادشاهه، دلوراھ، ڪاهوٽ جي دڙي جي بادشاهه ۽ مهاراجا ڏاهر سڀني پٺڻ سان شادي ڪئي هئي."

امان ڪجهه حيرت مان منهن ۾ نهاريندي رهي ۽ پوءِ نهايت ئي ڏکيويل آواز ۾ چيائين "الاڻي پٽ، انهن جي باري ۾ ته مون کي خبر ڪانهي. پر دودي سومري جي باري ۾ توکي ائين سوچڻ نه گهرجي. دودو هن ڌرتيءَ جو سڀ کان سورهم سرويچ ۽ غيرتمند نوجوان هو ۽ پاڪهل هن ڌرتيءَ جي سڀ کان عظيم عورت. انهن جي باري ۾ ائين سوچڻ ۾ ڪٿاهه آهي."

سچي ته اها ڪهاڻي منهنجي دل ۾ علاوالدين جي دودي تي ڪنيل تلوار وانگي ڪٽپ هئڻ هئي. پر مون کي ائين محسوس ٿيو چڻ اها منهنجي ڪٿاهه جي ننڍڙي سزا هئي ۽ آءٌ سوچي رهيو هوس ته مون ائين ڇو سوچيو. ۽ چيو. "پر امان، تاريخ ۾ اهڙي بهادر - سورهم ۽ غيرتمند حڪمران جو نالو ڇو نه ڏنو ويو آهي؟"

امان چيو "الاڻي پٽ، شايد تاريخ وارن کي دودي سومري جي خبر ڪانه هئي. تون وڏو لڄانءِ ته پوءِ دودي سومري جي تاريخ لکجانءِ."

هاڻ آءٌ نوجوان ٿي ويو آهيان ۽ دراوڙن کان بلو شهيد ٿاڻن جي تاريخ لکي رهيو آهيان.

هڪڙي ڏهاڙي آهو چپ جهڙو پوڙهو تاريخ دان منهنجي اونداهي ڪمري ۾ آيو ۽ حتي جهڙي ڊڙ ڊڙ ڪندڙ آواز سان چيائين:

"مون ٻڌو آهي تون دراوڙن جي تاريخ لکي رهيو آهين"

چيو "ها، مان وقت جو نوجوان آهيان. مان دراوڙن کان بلو شهيد ٿاڻن جي تاريخ لکي رهيو آهيان."

چيائين "پر اهي تاريخون ته لکيل آهن"

چيو "ها، لکيل آهن. پر اهي ايتريون ئي غلط آهن جيترو موهن جي دڙي جي راجا جو پٽ سان شادي ڪرڻ."

چيائين: "پر تون ڪيئن ٿو ثابت ڪرين ته هي ڌرتي اڄ ڏينهن تائين دراوڙن جهڙي عظيم قوم نه ٻڌا ڪري سگهي آهي."

چيو. "هن ڌرتيءَ جي سڀني تي موئن جو دڙو انهيءَ جو ساڪي آهي"

چپ لاڙيندي چيائين ” ۽ هي - بلو شهيد - وري ڪير آهي “
 چيم: ” موئن جي ڌڙي جي تاريخ ايتري پراڻي آهي جو ڪا به پوڙهي ڪجهه انهيءَ
 جو تصور نٿي ڪري سگهي. ۽ هن ڌڙي تي بلو جو ريتو رت ايترو ته تازو آهي جو
 ڪو به انڌو تاريخ دان انهيءَ کي ڏسي ۽ محسوس ڪري نٿو سگهي “
 ڪجڪوڙ ڪندي چيائين، ” ڇوڪرا، تنهنجو دماغ خراب ٿي ويو آهي. تون
 ڪالھو ڪو وات ٻاڙ هو ڇوڪرو اسان کي غلط فطرت ثابت ڪري سگهن. “
 مرڪندي ورائيم ” اي پوڙها، منهنجو وقت تمام قيمتي آهي. آءٌ هينئر ڪنهن
 به گڏهه جي هينڪ پڏڻ لاءِ تيار نه آهيان - تون وڃي سگهين ٿو “
 هو ڪاوڙ کان ڏڪندو، ٽڙندو، لٽ جو ليڪو وٺندو، عينڪ سنڀاليندو منهنجي
 ڪمري مان نڪري ويو آهي ۽ آءٌ وري پنهنجي ڪاغذن تي جهڪي ويو آهيان.

ليڪڪ: هنير احمد (سند)

شبرو بي. اي جي آخرين سال جسو شاگرد هو ۽ آءٌ پهرين سال جو. منهنجي ساٿس پهرين ملاقات ۽ چاڻ سڃاڻ ان وقت ٿي، جڏهن هاسٽل ۾ پهريون دفعو داخلا ملڻ کانپوءِ، مان ۽ منهنجو رفيق هاسٽل جي روم ۾ پنهنجا ٽيئر ٺاهي رهيا هئاسين ته هو ان وقت اسانجي روم ۾ داخل ٿيو. پرنسپل به، بهڪندڙ منهن، ٿرار ڪٽ مڇون، ڏاڙهي صفا ڪوڙيل، پويان مغرو وينل، کليل پيشاني، سانورو رنگ. سندس به ٿي اچي ڪانچ ۽ قميص پهرييل هئي. روم ۾ گهڙو شرط، وچتر آواز ۾ چيائين، ”جيئي سنڌ“، ۽ پوءِ روم ۾ چوڌاري نظر ڦيرائي، حال احوال وٺڻ شروع ڪيائين:-

”پائو، اوهان ڪير مڙس آهيو؟“

”ميٺ،“ مون مشڪي وراڻيو.

”آهي جوان؟“ هن منهنجي رفيق ڏانهن اشارو ڪيو.

”هي به منهنجو ذات پائي آهي.“ مون چيو. ۽ پوءِ

کيس وهڻ جي آڇ ڪيو. پر هو وينو ڪون. هٿائين ٻيٺي

ٻيٺي ٿي، ۾ پئجي ويو. گهڙي پلڪ جي مات کانپوءِ

سوالي انداز ۾، بهر پڇيائين، ”ميٺ؟“

”جي ها،“ مون ڪنڊ جي لوڏ سان هٻڪار ڪري،

وري وهڻ جي آڇ ڪيٿمانس. پر منهنجي آڇ ڏانهن ڄڻ
نه هن ڪو ڌيان ئي ڪونه ڏنو.

”ميمڻ — هون،“ هن ڪنڌ ڪي ڌڙڪو ڏيندي،
ڪجهه ناپسنديءَ جو اظهار ڪندي چيو، ”اڙي سنڌي
ڇٽو ۽ سنڌي آهيو نه؟“

”هائو.“ منهنجي واٽ مان از خود نڪري ويو.
محسوس ڪيم ته سندس پرڪشش شخصيت ۽ عجائبي
گفتگوءَ جو اثر مون تي غالب پئجي چڪو آهي.

”نه ٻڌ منهنجا سنڌي سڄڻ، مان پاڻ سنڌي آهيان،
منهنجو نالو شير محمد آهي، عام طور مون کي شير وسڏيندا
آهن. اڄ رات اسان ۷ نمبر ڪمري ۾، سنڌي شاگردن
جي هڪ ميٽنگ رکي آهي. تون اتي اچجانءِ.“ هن
منهنجي ساڄي پاسي جي ڪلھي تي پيار منجهان هٽ
رکي، نهايت ٻاٻوه سان چيو.

”شيرو!“ منهنجي من چيو. مون کي ياد آيو، داخلا
ونڻ وقت، هڪ شاگرد سندس پور ۾ پينل پئي شاگرد
کي ئي چيو، ”پر، خوش قسمت آهن هي داخلا وٺڻ
وارا شاگرد، جيڪي شيروءَ جي سنگت ۾ سڄو سال
گذاريندا.“ پئي شاگرد موت ۾ چيو، ”هائو ٻار، واقعي.
شيرو به مڙس اليعبي. اصل شير جو پٽ“ ۽ هاڻي ان
شيروءَ کي آڏو پينل ڏسي، عجب، عقيدت ۽ پيار کاڌڙ

جذبا منهنجي منهن تي لهي آيا. مون ان وقت وري سندس منهن ۾ چٽائي ڏٺو هو ته مونکي سنڌي ڏسي، سندس منهن خوشيءَ ۾ ٻوڪيو پئي ۽ اهو به پروڙي ورتو ته سندس اندر ايمان سنڌيت جو جذبو ۽ ادبگ جو اڏما ڏيئي پئي ٻاهر نڪتا. سندس ڇهڪ-منڙ ۽ ڪارين اڳين ۾ مون سنڌين جي روشن مستقبل جون جهاڪون پئي پسئون.

”هائو ضرور ايندس،“ مون هنکي يقين ڏياريو.

هن مشڪي ڳرائي پائي ۽ ٻيهر يادگيري ڏياريندي چيو، ”ڏس پيارا، تمام ضروري هيٽنگ آهي، هان، اوهان ٻئي ضرور اچجو.“ ۽ پوءِ ٻهڪي، من پڪوڙي ٻانهن مٿي ڪري زور مان نعرو هنيائين، ”جيئي سنڌ.“ سندس اندر جي اونھائيءَ مان نڪتل جيئي سنڌ جو آواز، ٻڌو بڻجي گونججي ويو.

اها منهنجي ساٿس پهرين گڏجاڻي هئي ۽ انهيءَ پهرينءَ گڏجاڻيءَ ۾ مون هڪسوس ڪيو ته شهر واهي شير آهي.

راف جو جڏهن اسين سيپٽي سنڌي، ستين نمبر روم ۾ گڏ تياسين ته هن اُٿي بيهي ڳالهايو، ..... اسين هتي سڀ پنهنجا پاڻ ۾ سنڌي ويسا آهيون ۽ ڇو گڏ ٿيا آهيون، ان لاءِ ڳالهه سنڌي ستين آهي ته هنن چوڌرين (هڪ ڪڇي ڪار ڏيندي) پنهنجا لاه ڪڍي ڇڏيا آهن. اسلام جي پائڇاري جي نالي ۾،

هو اسان کان زمينورن، نوکريورن، واپار وڙو، او ويندي
تعبير تائين به اسان جا حق غضب ڪيا اٿن. سنڌ کي
پنهنجي ڪالوني ٺاهي پيا ڦرين ۽ لٽين. سنڌ جا غدار
وڏيرا ڪامورا به ساڻن ساٿ ۾ آهن. جيڪڏهن اسين
پنهنجو پاڻ ۾ وڙهنداسين، هڪٻئي تي چڱيون
هنداسين، ٻڌي نه ڪنداسين ۽ سڃاڻه ٿي پنهنجن
حقن لاءِ نه لڙنداسين ته اسانجو وجود ختم ٿي ويندو...

سنڌس گفتگو ۾ سڃاڻي، ڏاڻي ۽ خلوص هو.
نه ڊپلومسي، نه سازش ۽ نه مطلب پرستيءَ جي ڪا
پوءِ! مون ان مهل سنڌس منهن ۾ ڏٺو ته اهو پري
رهيو هو. ڇڻ سنڌس سڄي جسم جو گرم رت اچي،
منهن ۾ گڏ ٿيو هوس. اکين مان ڇڻ شڪلا پئي نڪتس.
ماحول جي نواب سبب، اسان پهرين سال جي
شاگردن، هاسٽل ۾ جيڪا اجنبيت ۽ ڌار پائي پئي
محسوس ڪئي، سا هن پهرين ۽ گڏجاڻيءَ کان پوءِ ختم
ٿي ويئي. سڀئي سنڌي شاگرد، جيڪي سنڌ جي
مختلف ضلعن کان آيا هئاسين، هڪٻئي ۾ پنهنجائي
محسوس ڪرڻ لڳاسين. ڇڻ صدين جا سڃاڻل هجڻ.
اڳ جو اڻ واقفيت سبب اباڻڪا ۽ واڙا ٿيو پيا
گهمندا هئاسين، هاڻي سڄي هاسٽل، سڄو ماحول پنهنجو
هو ۽ سڀڪجهه پنهنجو ڀائڻو ٿيو.

شروعات ۾ نعرو ”جيئي سنڌ“ سڀني سنڌي
شاگردن جو نعرو ٿي ويو هو ۽ سنڌي شاگردن لاءِ

انهيءَ نعريءَ سلام جي صورت ورتي. ڪير ڪنهن
 کي گڏبو هو ته ملڻ شرط چوندو هو، ”جيئي سنڌ“ ۽
 موت ۾ ملندڙ به مشڪي ورائيندو هو، ”جيئي سنڌ.“
 خاموش تاريڪ رات ۾، جڏهن هاسٽل جي رومن
 اندر پرندڙ روشني پري کان، درين مان بات اونداهيءَ
 ڪري وڌيڪ دلڪش منظر پيش ڪندي هئي ۽ جڏهن
 رات جي ٿڌڙي ۽ ڳوري هوا سڄي ماحول کي به
 ٽڌو ڪري ڇڏيندي هئي، تڏهن اڪثر شاگرد پڙهڻ ۾
 مشغول هوندا هئا، ان وقت رڪي رڪي شيروءَ جو آواز
 ٻڌبو هو. ”جيئي سنڌ“. سندس گلي مان نڪتل آواز،
 الاهي صدا بڻجي، روم جي دريءَ مان نڪري، بات
 اونداهي رات جو سينو ڇيري، چانيل ٽنڊاڻ جي ٺهن
 کي لتاڙي، سڄي شهر ۾ پکڙجي ويندو هو ۽ ڪا مهل
 پڙاڏو بڻجي پيو گونجندو هو. ان وقت شاگرد ڪتاب
 مان منهن ڪڍي، سر ملائيندا هئا. ڪي چوندا هئا،
 ”پلي پلي، جيئي سنڌ“ ته ڪي چوندا هئا، ”گج نه
 گج“ ۽ ڪي وري وراڻي ڏيندا هئا، ”جيئي سنڌ“
 ته وري ڪي چوندا هئا، ”شير پت جاڳيو آهي.“ ۽
 پوءِ ٻيهر تازا ترانا ٿي پڙهڻ ۾ مشغول ٿي ويندا هئا.
 جڻا جيئي سنڌ جو سڏ ۽ پڙاڏو کين نئين زندگي بخشي
 ڇڏيندو هو، نئين قوت ڏيئي ڇڏيندو هو.

اسانکي پوءِ خبر پيئي ته شيرو هتي جو جهونو
 جوڳي آهي. هن کان اڳ، ساڳئي سال ۾، هو پنهنجو

هڪ سال صايع ڪري چڪو آهي. سندس سال به عجيب نموني وڃايو ويو. ڇا ٿيو جو هن هڪ ليڪچرار صاحب جي سوال جو جواب سنڌيءَ ۾ ڏنو. ان تي ليڪچرار صاحب ڪاوڙجي هنڪي انگريزيءَ ۾ جواب ڏيڻ لاءِ چيو. شيروءَ نه ٻيو ڪيس ڪيو جواب ڏنو ته ”استاد، پاڻ کي انگريزيءَ ۾ جواب چڱيءَ طرح ڏيڻ ٿي ڪونه ايندو. غلط انگريزي ڳالهائي اڃا به هڪ ڪلاسي پاڻ ٿي ڪونه کائيندس.“

ليڪچرار کي سندس انهيءَ بي پرواهيءَ پويي جواب ٿي چڪو ته ڏاڏا آيا، پر شيروءَ بي ڊڄو هجڻ کان مشهور اڳيئي هو، سو دل ۾ سوچي پنهنجي پٽ رکڻ لاءِ وري چيائينس، ”مسٽر شير محمد پلا اردوءَ ۾ جواب ڏئي، نه جيئن غير سنڌي شاگرد به سمجهن.“ شير وري پنهنجي جاءِ تي اٿي بيهي ورائيو، ”استاد ايمانداريءَ جي ڳالهه آهي، سنڌي منهنجي امڙ جي ٻولي آهي ۽ انهيءَ ۾ ئي آءٌ چڱيءَ طرح جواب ڏيئي سگهان ٿو. هي جو سالن کان سنڌ ۾ رهيا پيا آهن، سي سنڌي سمجهن ڇو ڪونه ٿا؟“ ائين چئي، شير ٽنگ ٽنگ ٿي چاڙهي نات سان پنهنجي جاءِ تي ويهي رهيو ۽ ساڄي ٽنگ مٿان چاڙهيل کابي ٽنگ آرام سان لوڏڻ لڳو.

سڀ شاگرد ڏانهن عجب مان نھاري رهيا هئا. هو جواب ۾ مشڪي رهيو هو، ڇو ته ڪو وڏو ڪوٽ

ڪٿيو هئائين. ليڪچرار صاحب کي (جيڪو پنجاب مان امپورٽ ٿيل هو) باه وٺي ويئي. جوش ۾ منيون پڪوڙي رڙ ڪيائين، ”گيت آئوٽ فرام ماءُ ڪلاس (ڪلاس مان نڪري وڃ).“

شيرو ته ڪلاس مان نه نڪتو، پر ليڪچرار صاحب جوش ۾ ”آءُ شل سي يو (مان توکي ڏسي وٺندس)“ چئي نڪتو نڪتو ڪلاس مان ٻاهر نڪري ويو.

هن واقعي کان پوءِ شيروءَ جي بهادريءَ جو ڏاڪو ڄمي ويو ۽ ليڪچرار جي اي عزلي ڪرڻ جي ڏوهه ۾ شيروءَ کي امتحان ۾ وهڻ نه ڏنو ويو.

سڀني شاگردن ڄاڻو پئي ته شيرو اي ڏوهي آهي. هن ته بلڪل صحيح پئي چيو ته غير مادري زبان ۾ چڱيءَ طرح جواب ڏيئي نٿو سگهجي. جڏهن شاگرد ساڻس انهيءَ ٿيل زيادتيءَ تي افسوس ڪرڻ آيا ته شان مان، سيمو ٽاڻي، ڪنڌ مٿي ڪري چيائ، ”مون کي انهيءَ هڪ سال جي ڪابه پرواهه ڪانهي. سنڌڙيءَ کان هڪ سال گهروڻو نه ڇا ٿيو، اسين ته سنڌ ٿان سر ڏينداسين... سر.“ ائين چئي، ساڄي ٻانهن مٿي ڪري نعره هنيائين، ”جيئي سنڌ.“

سندس اهي ڳالهيون ٻڌي، اسين شيروءَ جي عظمت جا وڌيڪ قائل ٿي ويندا هئاسين ۽ دل گراهي ڏيندي هئي ته واقعي شيرو عظيم انسان آهي.

اڄ شاگردن جي يونين، پنهنجو دفتر پئي
 ملهاريو. هال کي ڪنوار وانگر سينگاريو
 ويو هو. بجليءَ جي بلڙن جي جهرو،
 مرڪيوري نين جي ٿڌي ۽ اکين کي وڻندڙ روشني،
 ريشمي پرن ۽ رنگين پرن جي جھارن نهايت دلڪش
 منظر ٿي پيش ڪيو. اڳيان ويٺل چوڪرين جي چوٽن
 ۾ لڳل خوشبوءِ، پوسان رکيل پنڪي مان نڪرندڙ هوا
 سان گڏجي، سڄي هال ۾ پکڙجي ويئي ۽ سڄو ماحول
 رومانٽڪ محسوس ٿيڻ لڳو. ڇو ته ڌرمي شاسترن ۾
 بتايل ايسرائل جي ديس جو، هي هڪ حصو هو.

سڄو هال ڪچا ڪچو پريل هو. سامهون اسٽيج تي
 عهديدار، ساوا بچڙ پهريو، قسم کڻڻ لاءِ آيا ويٺا هئا. اڃا
 مکيه مهمان ڪونه آيو هو.

هال جي وچ ۾ شيروب شير ٿيو، چڪر ڏيئي رهيو
 هو. جان ٿي لنگهيو، اٿان جي ويٺل سندس ڏيان
 ڇڪاڻ لاءِ چيو ٿي، ”جيئي سنڌ.“ شيروب مشڪي
 کين چيو پئي، ”شاباس سورمو، جيئي سنڌ.“

مکيه مهمان آيو، ٽڙين جا ٽهڪا ٿي ويا. سڄو هال
 گرنججي ويو. مهمان کي هار پاتا ويا. هو صدارتي
 ڪرسيءَ تي وڌي شان مان سان ڪپ کوڙي اچي ويٺو
 هال ۾ مڪمل خاموشي ڄاڻجي ويئي. شيروب هال جي
 آخري ڇيڙي تي بيٺو هو ۽ انهيءَ خاموشيءَ ۾، پنهنجي
 واس تي بغي هٿ، ٻڪ وانگر آڻيندي نعرو هنيا ٿين،

”جيئي سنڌ.“ سندس آواز چانيل خاموشيءَ جا ڀرڻا
چيريندو. بولاڻيون ڪائيندو، هال جي ڀتين سان
ٽڪرائجي، موت ڪاٽي، وين جي ڪنن تائين سوسات
ڪندو پهتو. سڀني لوڻو ورائي پويان ڏٺو، شيرو مشڪي
رهيو هو. جواب ۾ ٿاڙين ۽ ”جيئي سنڌ“ جي نعرون جو
سيلاب پلٽجي پيو.

ڪارروائي شروع ٿيڻ جو اعلان ٿيو. ان بعد سڀ
کان اول نائب صدر قسم کڻڻ لاءِ اڳيان آيو ۽ گيت ڏيئي،
ٽڙي صاف ڪندي، واٽ کي مائڪ جي ويجهو آڻيندي
شروع ڪيائين:-

“I the .....

پويان شيرو ۽ رڙ ڪئي، ”سنڌي ۽ ۾ قسم کڻ.“
شيرو جو آواز پڙاڏو بڻجي، خاموشيءَ ۾ ٽرندو هال ۾
گونجڻ لڳو. چو طرف واکو واکاڻ مڃي ويئي،
”سنڌي ۽ ۾ ... سنڌي ۽ ۾ قسم کڻ ... پنهنجي مادري
زبان ۾ قسم کڻ، سنڌي ۽ ۾ .....

چوڪرا سينڊون وڃائڻ ۽ بينچون کڙڪائڻ لڳا.
سڄي هال ۾ شور مڃي ويو. شيرو پٽڪيو، ”بي غيرت،
غدار! سنڌي ٿي ڪري پاڙي ٿيو آ - بيشرم ...“ قسم
کڻندڙ منجهي پيو ۽ ڪجهه نه اڪليس خشڪي دور
ڪرڻ لاءِ چن تي زبان ڦيرائي، واٽڙن وانگر، ڪڏهن
صدر کي نه ڪڏهن حاضرين کي ڏسڻ لڳو.

آواز بدستور اچي رهيا هئا، ”سنڌي ۾ ... مادري
زبان ...“ پر نسيمال حالتون وڌيڪ خراب ٿينديون

ڏسندي، اسٽيج تان لٿو ۽ سڌو شيروءَ وٽ آيو. کيس
دٻائيندي چيائين، ”مسٽر شير محمد، آءٌ سي، گيت آئون
فرام دهال، اڏروائيز آءٌ شل...“

شيروءَ بي ٻوڙي چيو، ”پرسر، مون ڪيو ڇا؟
اسين نه اهو ٿا چئون ته سنڌ جو ڪاليج آهي، هتي
سنڌي شاگرد پڙهن ٿا، انگريزي سنڌيءَ ۾ قسم ڪندو
وڃي، سنڌيءَ ۾ تعليم ڏني وڃي. انهيءَ ۾ اسان ڪهڙو
ڏوهه ڪيو؟“

پرنسپال شوخ ٿي، منهن ۾ گهنج وجهي، اکيون
گرڙيون ڪري، ٽڪڙو چيو، ”بت آءٌ سي.....“
”نه ويندس، هي هال ڪنهن جي ذاتي ملڪيت
ناهي.“ شيروءَ ٺٺ جواب ڏنو.

حائون وڌيڪ ضابطي کان نڪرندڙون ويئون.
سڀ شاگرد اٿي شيروءَ جي چوڌاري اچي گڏ ٿيا.
پرنسپال ٽڪڙو ٽڪڙو ٻاهر نڪري ويو.

۽ پوءِ گهڙيءَ ساعت بعد، پوليس آئي. حق گهرندڙن
کي دٻائڻ خاطر ۽ شاگردن کي ڇڏوڇڙ ڪرڻ لاءِ، پنهنجو
پراڻو هٿيار - ڳوڙها گئس ۽ لٽاري استعمال ڪيو.
شيروءَ کي چوڪنڊو ٻڌي جيل وٺي ويا، پر جلسو اڏورو
رهجي ويو. ڪوبه قسم کڻي نه سگهيو.

...

...

...

شيرو اڃا جيل ۾ آهي. ۽ اسين سنڌي شاگرد وري
ستين نمبر روم ۾ گڏ ٿيا آهيون، شيروءَ جي اڏوري
ڪم کي مڪمل ڪرڻ لاءِ. ”جيئي سنڌ“ لاءِ قسم کڻڻ لاءِ.

شاهه لطيف، هٽڪڙيون ۽ رسو

محمود، سگريٽ جو آخري ڪش هڻي، ڪيٽ سان ڏونهين کي هيٺ لاهي ۽ وري نڪ. جي ٻنهي نالن مان تيزيءَ سان ڪڍندي چيو، ”شاهه نه رڳو صوفي شاعر آهي، پر هو وڏو باغي شاعر به آهي. هن وقت جي دڦٽلوس روايتن کان بغاوت ڪئي آهي. جڏهن اڪثر شاعر پنهنجي سنڌي زبان کي ڇڏي، عربي ۽ پارسيءَ ۾ لکندا هئا، تڏهن شاهه انهن روايتن کان بغاوت ڪري، سنڌ جي مظلوم عوام ماڻهوئون ۽ سانگيئون جي سڄي پڇي زندگيءَ کي پنهنجي ڪلام جو موضوع ٺاهي، عربيءَ ۽ پارسيءَ بجاءِ سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ شعر چيو...“

”پر شاهه بنيادي طور تي، هو ته صوفي نه، ۽ صوفي ازم مابعد الطبعيات جي رجعت پسند نظرين مان هڪ ڏکين آهي.“ نثار، محمود جي جولاني طبعيت ۾ وڌيڪ جوش آڻڻ ۽ ڇٽرائڻ خاطر اسان سڀني کي اڪه ٻئي سندس ڪهاڻين جي وچ ۾ چيو.

”محمود کي واقعي جوش اچي ويو، ڪنن جون پاپڙيون ڳاڙهيون ٿي وڃن، جن سڄي جسم جو رت، اچي انهن پاپڙين ۾ گڏ ٿيو. غوس، ڇڙ مان ڪنڌ کي جهٽڪو ڏئي، تازو دڪابل سگريٽ ڇڻ مان ڪڍي، ٻه ٽي ڪري، هيٺ ڦٽو ڪندي چيائين، ”هون- آڱوٺي جو مٿو، صوفي ته کڻي هو، پر پنهنجا هن مذهبي ڪٽرپڻي مخالف نه ڪئي آهي، اوهان خود سوچيو، ان وقت جڏهن مذهبي ڪٽر پڻو عروج تي هو، چو طرف ملن جو راڄ هو، تڏهن مذهب جي مخالفت ڪرڻ ڪيڏي نه جرئت جو ڪم آهي.“ ائين چئي، بيزاريءَ مان نئون سگريٽ ڪڍي، آڱوٺي جي منهن تي ٽوڪي دڪابو. جوش ۽ ڪاوڙ منجهان هيٺيون چپ ڦڙڪي رڌو غوس. اسين سڀ پنهنجي ڪل کي روڪيو ويٺا هئاسين. انور پنهنجي ڪل کي روڪي نه سگهيو ۽ محمود کي انجو احساس نه ڏيارڻ لاءِ، مصنوعي طور گنگهڻ لڳو. ڪجهه پلڪ ڪچهريءَ ۾ ساٿ ٿي وئي.“

نيٺ انسور، ماٺ کي ٽوڙڻ ۽ محمود جي جوش کي گهٽائڻ لاءِ، مصنوعي طور تي سنجيدو ٿي چيو، ”واقعي، شاهه وقت جي رجعت پسندان روايتن کان بغاوت ۽ مذهبي ڪٽر پڻي جي مخالف ڪري هڪ اعزي روايت جو بنياد وڌو آهي، جيڪا اڄ به ڪنهن حد تائين ترقي پسند حيثيت جي حامل آهي. سنڌي ماحول، سنڌي عوام جي زندگيءَ جي عڪاسي ۽ سندن رهنمائي، حب الوطني جو سبق، انسان ۽ امن

دوستي، حق لاء جدوجهد، شاه جي ڪلام جا قدر آهن، جيڪي اڄ به سنڌي ادب لاء اهم آهن.“ جيتوڻيڪ انور، اهي لفظ مصنوعي سنجيدگي منهن تي آڻي ڇڏيا، ليڪن سندس اندر جي سچي ٻچي عڪاسي ٿي لڳاء انهن لفظن ڇوڻ بعد انور، محمود جي منهن ۾ سندس رد عمل ڏسڻ لاء ڏٺو. اسان سڀني جون نظرون به محمود جي منهن ڏانهن ڪڍي ويون.

”ها ها، مان ته چوندس ته شاه وقت جو عظيم ترقي پسند شاعر آهي. هنن جو مطالع ٿي ڪونه، خواه مخواه وڃر تنگه اڙائيندا. هون.“ محمود عادت موجب ڇڙ مان ڪنڌ لوڏي ڇڏيو.

نثار، محمود کي ڇيڙائڻ لاء، ٻيو تير اڇلايو، ”تنهن جي معنيٰ ته شاه پرولتاري شاعر هو؟“

ڇڙ. انور جا چپ ڦڙا ٿي ويا، اکين ۾ شور وجهي، نثار ڏانهن تڪڻ لڳو سندس انهيءَ عجيب نموني جي ٺهيل شڪل تي، ڪوبه ڪل روڪي نه سگهيو. سڀني کان گهڻو ٺڪري ويو. گهڻن کان پوءِ محمود جو منهن شرم کان گهاٽو ٿي ويو. شرم کي پرڇاڻڻ لاء، نثار جي منهن ۾ ٽن آڱرين جو بڇو گهرڙي ڇيائين، ”اڃا حرامي ته تنهنجا ٻچا ٿيندا.“

۽ اهڙي ريت، ڪيئي جارج جي ڪاهيءَ پاسي واري ڪنڊ ۾ بحث هلندو رهيو. اسانجي ڀرسان، ٻي ميز تي هڪ ٻوڙهو ويٺو هو، جيڪو اسانجو بحث نهايت دلچسپيءَ سان ٻڌي رهيو هو. سندس ڏاڙهي ٻچي هئي. ڏکي جي ٻچ جي ڇيڙي. وارن جي چڱي وانگر ٿي لڳي. سندس ڏاڙهيءَ جا وار اڌ تي اڇا ۽ اڌ تي ڪارا هئا. لڳاتار ٻارن کانئس ڪري، سندس وات مسلسل ڇاڀڪا ڏئي رهيو هو. ڏاند جي ٻچ وانگر سندس ڏاڙهي هيٺ مٿي تي رهي هئي. رکي رکي، پنهنجي چست ڀاڄامي جي اڳڻ ۾ ٻڌل سوٻارين جي ٻٽونءَ مان سوٻاريون ۽ مرادآبادي تماڪ ڪڍي وات ۾ وجهي، ٽڪرا ٽڪرا ڇاڀا ٻئي ڏنائين. سندس وات به ٻٽونءَ وانگر ٿي لڳو. وڃڻ کان ٻارن جون پڪون وهي، اتي ئي سڪي ويون هيس، ۽ ٻچڪ ڪري ٻارن جون پڪون اڇلائڻ ڪري، سندس کاڌيءَ هيٺان، ڏکي جي ٻچ جي ٻچ جهڙن وارن مان، جيڪي اڇا هئا، سي گهاٽسرا ٿي ويا هئا. سندس چچن اکين تي گول ڪاٺون واري عينڪ ڇڏهيل هئي. مٿي تي مليل جي سبيل هندستاني ٽوپي پهريل هئي. اڪثر ڪري اسين کيس هن هوٽل ۾ ويٺل ڏسندا هئاسين. مان کيس اردوءَ جو ڪو وڏو شاعر سمجهندو هوس. خبر ناهي ڇو، هر چست ڀاڄامون پهريل، ٻارن کانيندڙ ۽ وڃڻ کان وهائيندڙ، مٿي تي مليل يا هرڪه جي، هٿ سان سبيل ٽوپي پهريل اردوءَ جو شاعر لڳندو آهي! ڪچهري ختم ٿيڻ کان پوءِ، جڏهن ٻيا سڀ ٻاهر ٿي بيٺا ۽ آءٌ دخل تي ويٺل ٻيٽ ٺلهي ۽ نورهي مٿي واري ايرانيءَ کي پيسا ڏئي، اڳتي وڌڻ لڳس ته اهو ٻوڙهو

منهنجي ڀر ۾ اچي بيٺو ۽ نرڙ نمائي، پنهنجو هٿ نيٺ درهاري انداز ۾ نرڙ تي آڻي، مذهب نموني چيائين، ”السلام عليڪم.“

”وعليڪم السلام.“

ساڳي ئي درباري انداز ۾، ڪنڌ کي لوڏي وري چيائين، ”جناب معاف ڪرنا، ابھي آپ جس ’سء صاحب‘ کا ذکر ڪر رھي ٿي، ڪيا وه سنڌھ کا اديب هئي؟“ ”جي نهين، وه سنڌ ڪا بهت ٻڙا انقلابي شاعر هي.“ مون کيس جواب ڏنو. هو وري ڏند ٽيڙي، ڪلاسيڪل ناچ ۾ لڏندڙ ڪنڌ وانگر، پنهنجي ڪنڌ کي گوڏي، ’هه، هه، هه‘ بي معنيٰ مصنوعی. ڪلندي چوڻ لڳو، ”اڃا، اڃا، بهت خوب. پلا اس ’سائر صاحب‘ کا اسم گرامي ڪيا هي؟“

”جي.“ منهنجي نرڙ ۾ گهٽج پئجي ويا ۽ ڏاڍي خار لڳيم. ”ڪڏا نه تعصبي آهن، مون سوچيو، هندستان مان هتي آئي ويه سال ٿي ويا اٿن ڪاٺن دهلوي، لکنوي ۽ بريلوي اڃا ڪونه وسريا آهن، باقي پاڪستان جي هيڏي وڏي ۽ مشهور شاعر جي نالي جي اڃا ڄاڻ ڪانهيس.“ خبر غير سنڌي سمجهي کيس ٻڌايم، ”هماري اس عظيم شاعر ڪا نام عبداللطيف هي.“

”بڑی مہربانی بابو۔“ ہو وری ساگی طرح مصنوعی نمونی واپون تہی ہاں ہاںا ڈند کیدی چاہوسانہ انداز ہر چوں لکبو، ”معاف کرنا زبان، جرا تکلیف دی ہی آپکو۔“ ”ہ، ہ، ہ۔“ ہو کیآڑی کھی اکہتی چوں لکبو، ”یلا آپ کیا کام کرتی ہین اور آپ کا اسم مبارک؟“

عجيب بيوقوف ماڻهو آهي، نه ڄاڻ نه سڃاڻ، ٿورو کلي گالهه ايو مانس ته وڏي وڻ ٿيڻ لڳو. رکائيءَ ۽ ڇڙ مان چيو مانس، ”آخر اڳڪا مقصد ڪيا هي؟“

”جي.“ هن پنهنجي چست پاجاسي جي اڳت مان، سوپارين واري ڳوٺڙي ڪڍي، ڇپتي سان سوپاريون ڪئي، وات ۾ هڪڙي پاسي رکيون ۽ ٻي پاسي ڪيٽ هائو آڱوٺو ڇڏي سان اڳهي ڇوڻ لڳو، ”آ.... بس يونهي، مين سنڌي ’سُغرا هجرات‘ ڪي متعلق ڪڇ معلومات حاصل ڪرنا چاهيا هون. غالباً آپ پي ذوق والي معلوم لکتي هين.“

”بھت بھت سکرڻي زباب، بھت سکرڻي. جڙا تڪليف ڏي ٿي زباب ڪو، معاف ڪرنا.“ هو ساڳي نموني ٽيٺ درباري انداز ۾ سلام ڪري، نڪڙو نڪڙو اڳتي هليو ويو.

”ڇو؟ توهان ته خير هو. اهو ڇا پيو چوئي؟“ محمود مون کان پڇيو.
 مون کين سڄي ڳالهه ڪري ٻڌائي، ته انور اڳيان ويندڙ انهيءَ پوڙهي ڏانهن
 اشارو ڪندي چيو، ”اڙي اهو ڪڍو! اهو ته سي-اے-ڊيءَ جو آهي.“

”هئ، سي۔ آه ڏي، جو! خير امان وري ڪرايم پئي ٺاهيا، جو هي ٻڌائيندو.
بس، ادبي بحث پئي ڪيوسين.“ مون بي پرواهي مان ورائيو ۽ هرڪو پنهنجي پنهنجي
ماڳ ٽڙي پکڙجي ويو.

تن ڏينهن ڪلن پوءِ.

صبح جا اٽڪل ٻارهن ٿيا هئا. مان معمول مطابق آفيس جي ميز تي ڪجهه
ڪاغذ اٽلائي پٽلائي رهيو هوس ته، هڪ صوبيدار ۽ سندس ٻويان ۽ پوليس وارا، آفيس
جي ڪمري اندر داخل ٿيا. هڪ پوليس واري جي هٿ ۽ هٿڪڙيون ۽ رسو هون
صوبيدار پنهنجو سٺو ٺاٺي، آئيني وانگر ڇمڪايل ٻوٽ کي ذرا زور سان زمين تي
هڻندو، سٺو هيڊ ڪلارڪ جي ٿيل ڏانهن ويو هلڻ مهل سندس چال ۾ هڪ عجيب
قسم جي بي ڍنگائي معلوم ٿي رهي هئي، جنهن مان سندس مصنوعي رعب جي ٿرڙائي
جو اظهار ٿي رهيو هو. صوبيدار ۽ پوليس وارن جي اندر گهڙڻ نسي، سڀ ڪلارڪ
واٽڙا ۽ پريشان ٿي ويا.

”مجهي مسٽر ظهير سي ملنا هي.“ صوبيدار پنهنجي چياڻه کي بي ڍنگائي سان
موڙو ڏئي، ساڄو هٿ، هيڊ ڪلارڪ ڏانهن وڌائي، لڙڙن نگاهن سان آفيس جي چوڌاري
نهارڻ لڳو. ٽي-ٻي جي مريض هيڊ ڪلارڪ، ڏڪندڙ ٻنهي هٿن سان، صوبيدارجي وڏاڻن
سڀت ۽ شيڪيل هٿ کي وٺي، وڏي نيزاري سان چيو، ”تشریف رکين،“ ۽ پوءِ
خشڪ چپن تي ڦيري مون ڏي تڪڻ لڳو ۽ چيائين ”ظهير صاحب، اڏر آئين.“

صوبيدار جي واٽان پنهنجو نالو ٻڌي، پهرين ته منهنجي بدن جو رت سڪي ويو،
دماغ خالي محسوس ٿيو ۽ آفيس جي هر شي ڏند واري ڏسڻ ۾ اچڻ لڳي. هيڊ ڪلارڪ
جي سڏڻ تي، پنهنجي ڪرسي تان اٿي، ڏانهن وڃڻ لڳس ته محسوس ڪيو ته زمين
تي نه بلڪه هوا ۾ اڏامندڙ ٻن وانگر اڏاسي رهيو آهيان. هيڊ ڪلارڪ جي ڀر ۾ اچي،
هڪ گهٽ ڏئي، صوبيدار کي سلام ڪيو. ان وقت محسوس ڪيو پگهر جون بوندون
نرڙ تي ظاهر ٿي رهيون آهن.

”مسٽر ظهير آپ ڇين.“ صوبيدار، کائي ويندڙ نظري سان مونکي ڇڪامي چيو.
”جي هاڻ، فرماوين.“

هن، پنهنجي قميص جي ڪيسي مان هڪ ٽائپ ٿيل ڪاڪر ڪڍي، مون
ڏانهن وڌائي چيو، ”مهرباني فرماڪر، اس شخص کي گهر ڪا پتو مهين بتائين. هر
آپ کي مشڪور هونڪي.“ صوبيدار شڪر گذاري جا اهي لفظ به صوبيداري ٺاٺ،
رعب ۽ رکائڻي منجهان چيا. مون اهو ٽائپ ٿيل پتو وٺي پڙهيو. پڙهڻ سان حيران
ٿي ويس. اڪبر ڊپ وچان تيز هلندڙ دل جي تيزيءَ واري رفتار نه گهٽ ٿي، جو
ڪاڪر منهنجي نالي ڪونه هو، پر حيراني دماغ جي مڙني پڙدن تي چاڙجي وئي، ۽ پتو

منهنجي هٿ ۾ ٿي رهيو ۽ آئون صوبيدار جي ٽوپي ۽ لڳل چمڪندڙ پنج ڪنڊي ناري کي ٺڪي رهيو هوس. ڪجهه وقت کان پوءِ احساس ٿيو ته منهنجو سڄو بدن پڪههجي ويو آهي. رومال ڪڍي، منهن تان پڪهه اڳهر. مونکي سمجه ۽ نه پئي آيو ته آخر هي ڪيئن ٿو ٿي سگهي!! ٽائپ ٿيل ڪاغذ وري پڙهڻ لڳس. لکيل هو:

”ڏانهن،

مسٽر شاهه عبداللطيف — سنڌي شاعر.

اوهانکي، باغيانه ۽ مذهب خلاف شعر چوڻ ڪري ۽ ملڪ جي امن امان ۾ خطرو پيدا ٿيڻ جي پيش نظر، گرفتار ڪرڻ جو حڪم ڪجي ٿو.

”مسٽر ظاهر آپ ڪيا سوچ رهي هين، آپ فڪر نه ڪرين، آپڪو ڪجهه بهي نهين هوگا، آپ صرف اس صاحب ڪي گهر ڪا پتو بتادين.“ صوبيدار، ساڳي رکائي مان، مونکي تسلي ڏيڻ لاه چيو.

مون ڪيڙي ڪنهي، جواب ڏيڻ لاه ڪنڌ مٿي ڪيو ته، منهنجون نظرون، سامهون پٽ ۾، لڳل تصويرن سان وڃي اٿڪيون. ساڄي پاسي ڪاري شيروانيءَ سان قائداعظم محمد علي جناح جي تصوير هئي، جنهن ۾ هو مسڪرائي رهيو هو، انجي ڀرسان قائد ملت ليانت علي خان جو رنگين فوٽو هو، جنهن ۾ زوردار نموني سان پنهنجو مڪو ڏيکاري رهيو هو ۽ ان جي ڀرسان فيلڊ مارشل ايوب خان جي، فوجي ورديءَ سان تصوير هئي. سندس سيني تي ڪافي تعداد ۾ تمغا، پلا ۽ رنگين پٽيون لڳل هيون.

صوبيدار بدستور جواب لاه منهنجي منهن ۾ ٽڪي رهيو هو. مون ۽ دفعو وري ٽائپ ٿيل ڪاغذ پڙهي ۽ ٻيهر پٽ ۽ ٽنگيل تصويرن تي نظر وڌي. مونکي لڳو ته انهن تصويرين جي هيٺان هلڪي سائي رنگ جي پوڇيءَ ڏنل پٽ تي ڪا ڏند ۾ تصوير چڙهي رهي آهي. انهيءَ تصوير ۾ هڪ باريش شخص هو، جنهن جا ڊگها ڊگها وار سخت هوا جي زور ۾ اڏامي رهيا آهن، سندس پٺي هٿن ۽ هٿڪڙيون ۽ ان ۾ رسو پتل آهي ۽ هو وڏا وڏا ٺهڪ ڏئي رهيو آهي.

مون اڳيون ٻوٽي، ڪاغذ صوبيدار کي واپس ڏئي چيو، ”مين اسڪو نهين ڄاڻتا.“

۽ صوبيدار اکين ۾ شور وجهي، مونکي ٽڪيندو ٻاهر نڪري ويو.

منهنجي ماءُ

ڊاڪٽر صاحب هيءُ منهنجي ماءُ اٿس. ڪراڙي، زرد ۽ ڪهنيل منهن، هڏن تي چم واري، ماس چن ڪوئي اندران ئي اندران ڪوري ويٺو اٿس، پيٽ پليءَ سان لڳل، هڏا ظاهر اها پيٽ بکي انگ، اکهاڙي منهنجي ماءُ اٿو. ڊاڪٽر صاحب، توهان ڳالهائين ته ڊاڪٽر صاحب، جواب ڪونه ڏنائين. هڪ هٿ سان رڳو ٻئي اشارو ڪيائين. ڊاڪٽر صاحب اهو وڏو درد ڀريو داستان آهي. منهنجي ماءُ جي زبان ڪپيل اٿو ڊاڪٽر صاحب، هڪڙي ٻانهن وڍيل هي نرڙ ۾ ۾ نوان ڦاڙ، اٿس. جن منهنجي ماءُ کي هلي ڪيرو ڪري وڌو آهي. ڊاڪٽر صاحب هڏن تان لڙڪندڙ انهي چم سان ظاهر آهي ته ٻنهي جي وچ وارو خال ڪنهن وقت گوشت سان ڀريل هوندو ان زردِي سان ظاهر آهي ته ڪنهن وقت اتي لالڻ هوندي، ڀريل بٻٻ، ڇڪندڙ منهن تي مرڪ واري منهنجي ماءُ، جڏهن ڪنڌ ٿورو مٿي ڪري، ٻيو ٻيو به ٻڌي هڏي هتي ته چن ڊبل پيئي آهي، ڊاڪٽر صاحب هينئر به ڏسو ته منهنجي ماءُ جي منهنون سنهون ڪلابي ڇڙن جي بناوت، چن ٻئي مرڪي. اها خوشي يا غم واري مرڪ ناهي ڊاڪٽر صاحب، ان مرڪ ۾ ٽوڪ ۽ طنز ڀريل احسان جي هٿڙي بدلي واري مرڪ.

ڊاڪٽر صاحب، منهنجي ماءُ هميشه هن حال ۾ نه رهي آهي، نه وري اڏي همز واري آهي، جيڏي ڏهن ۾ ٻئي اچي. منهنجي ماءُ سڪي ستابي، مالوند، پٽن ۽ ڌين واري هئي. منهنجي ماءُ جون ڏيڙون- منهنجون پيٽون، حيا ۽ شرم جون پٽليون بهادر ۽ هٿ ڀريون. ورڪي وڙڻ لاءِ پٿر پيرن هيٺان لنگهائون. مارن سان ملڻ لئي ڏاڍ ۽ ظلم جي ڪوٺن جا ڪنگرا ڪيرائي وڌائون. منهنجا ڀائر- منهنجا ڀائر ڊاڪٽر صاحب جانتا جوان هئا، هو محنت ۽ همت، علم، عقل، مروت ۽ سچائي جا زندهه بت هئا. هو ڏورانهين ڏيسلور وڃي، اتي جي رهاڪن کي گهر ٺاهڻ، ان اڀائڻ ۽ ڪپڙا پائڻ سيکاري هئا. موهن جي دڙي جا اڌ ڊنل ٿيل منهنجي ڀائرن جي مان ۽ شان جي شاهدي ڏئي رهيا آهن. هو موهن جي دڙي کان ڪوٽڊيجي تائين رهندا هئا. سنڌو جو لڙايل پاڻي پيئندا هئا ۽ مهران جي ڪناري آبادي ڪندا هئا. آهي هينئر مري ويا آهن.

منهنجي ماءُ، ڊاڪٽر صاحب منهنجي ڇوڪري سخيائي، پرائي کي پنهنجو ڪندڙ، هميشه جهول ڀريل، حوالي کي خالي نه ڇڏي پري پري جا، ڪي اوڀر کان، ڪي

اندر اوله کان ماني ڪنڌا اچي. منهنجي ماءُ انهن کي ماني ڏني، کين رهن لاءِ گهر ڏيندڙ هڪ صبح کان ورهڙي صبح تائين ماني ۽ پاڻي هٿ ۾ کنيون وڌندي ٻچڙن ۽ ٻرلن کي ڪارائيندي پوءِ نه ٻرلوا ٻرلوا نه رهيا. هو به کين پنهنجو ئي سمجهڻ لڳي ڀلا منهنجي ماءُ کي پرواهه نه ڪهڙي هئي، پٽ فرمائيندار، محنتي ۽ اورچ، ٻيڙي ڇڏندي لڳي منهنجي ماءُ جي آڏو رکن.

ٻرلوا ٿيڻ ٻرلوا ئي نڪتا ڊاڪٽر صاحب، هنن منهنجي ماءُ سان وڙهن شروع ڪيو. منهنجن ڀائرن سان جهيڙو ڪرڻ لڳا ٿيڻ منهنجن ڀائرن سمجهائين. ڇاڪاڻ ته هو ائين پسندا هئا. ڊاڪٽر صاحب منهنجا ڀائر بهادر سان جي باوجود ڪنهن تي ڪاهي نه ويا، فرات ۽ نيل جي وهائڻ کي تهذيب ڪيائون وارا منهنجا ڀائر، هنن جي لڳو کي به سببواجي هٿ نه لائون. منهنجا ڀائر عهادر هئا ته ڊاڪٽر صاحب انهي ڪري هنن انهن فيڪڪيڙن کي ماري پڇائي ڪڍيو. جن سان گهري. انهن کي سان ڇڏيو. يقين ڏيارين ٿا، ڇاڪاڻ ته هو مروت وارا هئا ائين منهنجي ماءُ جي جان ڇڏي. ڊاڪٽر منهنجن انهن ڀائرن جي گذاري وڃڻ تي منهنجي ماءُ کي بيخود مددو پهتو. هر وقت ڪاڙها ڪاڙيندي رهندي هئي، پر اميد هئي ته سندس هي به پٽ منهنجا ڀائر. رپ ۽ ٽپ، وڏائي ڪيس اڳيون اوج ڏياريندا. پر منهنجي ماءُ جي اميد پوري نه ٿي ڊاڪٽر صاحب، منهنجا بي به وڏا ڀائر تانمان، ڪچورو، سست، هڪ ٻئي سان ساڙ ۽ جهيڙو ڪيندڙ. هي ڏکيو ۽ ٻئي سان وڙهي ڇائن. گهر ۾ وڙهيا، رستن ۽ بازارين ۾ وڙهيا. ڪوئي ڪو چڱو ڪم نه ڪري، ٻيو جيستائين ڪندڙ پر ڦيرائي نه هئس، نپستانين ڪئي. ڇڏيسا منهنجي ماءُ کي. ڏکڻ اچي ورايو. اندر ۾ غم جي باهر لڳي ويس، رت نيل وانگر ٻيو ٻيس، منهنجي ماءُ وٺي فجهندي، ته به اميد هئس ته ڪنهن سمجهه ايندي.

ان وچ ۾ اهي اچي نڪتا ڊاڪٽر صاحب اوڀر کان ڪارا ڪارا ڪٽ، رتن جي ٻن تي سڙهي جو گلرو ڏئي کائيندا وٺن ٿو ڪيندا. هو ستايل هئا ڊاڪٽر صاحب، پنهنجي ديس ۾ مار ٻئي هٿن منهنجي ماءُ جي رحم ڀلتو ڪاڌو هنن کي گهر ڏنائين. اٿو ۽ لٿو. هنن ٿورو مڃيو ڊاڪٽر صاحب، وفاداري جو عهد ڪيو، منهنجي ماءُ کي سنڌن واعدتي تي اعتبار هو.

منهنجا اهي ٻئي ڀائر رپ ۽ ٽپ وڙهندا ئي رهيا ڊاڪٽر صاحب، هر وقت هڙ هڙ آيلن سان هڪ ٻئي جي ڪلا ڪرڻ لڳا ڪيسن ڪيائون هڪ ٻئي تي، مارڻ جون ڌمڪيون ڏنائون. منهنجي ماءُ گهرندي وئي، غم جي وهڪرن منهنجي ماءُ جي پهچندڙ منهن ۾ گهارا ڪري وڌا. رپ ۽ ٽپ پنهنجي ٻنهي ڀٽن کي سمجهائين پر منهنجي ماءُ جو هر آواز نقار خاني ۽ طوطي جي آواز وانگر بي اثر رهيو. آيل، هن ڊاڪٽر صاحب، آيل پهريائين ته منهنجن ڀائرن جي بيوقوفائي تي ڪلندا هئا پر پوءِ

منهنجو مطلب سمجهي آين منهنجن ڀائرن جي پٺ پراڻي ڪرڻ لڳا، رپ ۽ ٽپ منهنجن
 ٺهي ڀائرن جي جدا جدا خوشامد ڪرڻ لڳا. آيلن منهنجي ڀائرن جي جهيڙن، منهنجي
 ماءُ جي بهوسي جو فائدو ورتو. گهر ڦهائيندا ويا، ٻين تي قبضو ڪندا ۽ ڪنهن
 ڦٽ ڪاوڙجي منهنجي ماءُ جي ڀاتن ڪيي وڌائون. منهنجي ماءُ هڪ دردناڪ چيخ سان
 بهوش ٿي وئي ڊاڪٽر صاحب، منهنجن ٻنهي ڀائرن مان ڪنهن به نه ڪڍيو ڊاڪٽر
 صاحب، اعتراض ٿي نه ڪيائون پنهنجي مان ۽ وڏ ماڻهه جي جسي بچاءُ لاءِ آيلن مان
 اهم ڪيائون، هڪ ٻئي کي هيسائين جو اهوئي طريقو گولي لڌائون.

منهنجي ماءُ انهن رپ ۽ ٽپ کي وري سمجهايو، کين ايندڙ خطري کان
 گام ڪيو، هو پنهنجي ۾ پورا رهيا، منهنجي ماءُ جي سرخي ختم ٿي وئي، پراڻ
 جي واسو ڪيو، گوشت چڙها ٿي پيو، ۽ هر هڏن تي لڙڪن لڳس ڊاڪٽر صاحب،
 منهنجي ماءُ جو اهو ڦٽ اڃان مڙيو ٿي ڪونه هو ته اها پاڙي واري طلاق رن آهي
 -- (منهنجي ماءُ جا پيٽ ۾ ٽڪر اٿس) منهنجي ڀائرن جي بزدلي جو فائدو ورتو.
 انهي ڏينهن گهر ۾ زوري ٽپي، آيلن جي ڇرچ تي منهنجي ماءُ جي زبان ڪيي وڌي،
 منهنجي ماءُ بولائي کائي وڃي ڪري، ۽ پنهنجن پٽن جي مدد سان کڻي وڃي منهنجي
 ماءُ کي پنهنجي پورهيت ڪيو اٿس. منهنجن انهن ٻنهي ڀائرن رپ ۽ ٽپ کان پنهنجي
 ماءُ همدرد ۽ هڪ اکر به نه نڪتو. ڪير ڪڇي ڊاڪٽر صاحب؟ هڪڙن جو
 کيسو گرم ڪيائين ٻين کي ڌڙڪو ڏنائين هاڻي منهنجو ماءُ انهي طلاق رن جا ٿانو
 ساهيندي آهي، ۽ گهر کي بهاري پائيندي اٿس اسانجو گهر به آنجي حوالي.

منهنجا ڀائر اڃان به وڙهندا رهيا، رڳو پاڻ ۾، هر هنڌ گهٽي ۽ بازار ۾ اڃ به وڙهيا منهنجي ماءُ
 جي سامهون، ان وقت منهنجي ماءُ ان طلاق رن جي گهر کي بهاري پائي رهي هئي. هڪ ٻئي کي
 گار ڪندڙيندا وڃي لٽيون ڪيائون ماءُ جي آڏين ۾ وڪڙ پيو، مامتا اٿل کاڌي چائائين ته
 هئي هڪ ٻئي جا مڙ ڦاڙي وجهندا، بهاري ڦٽي ڪري ڊوڙندي آئي هڪڙي ٻئي
 ڏانهن لٽ اچلي، هو نڪري ويو، منهنجي ماءُ وڃ ۽ اچي وٺي، ٽڪاءُ نراڙ واري
 لٽ ٿي ويس، منهنجي ماءُ وٽ کائي وڃي منهن ڀر پٿر تي ڪري، ڊاڪٽر صاحب
 نرڙ مان نئون رت انهن ٻن ڦاڙن مان وهسي رهيو اٿس منهنجي ماءُ هتي بي سرت پئي
 آهي ڊاڪٽر صاحب منهنجا ڀائر اڃان وڙهندا هوندا، ساڻيءَ جي سڪاريل، شاه جي
 دعا ڪري، اڃ بي يارو مددگار زنده لاش بڻيل. اها منهنجي ماءُ اٿو ڊاڪٽر صاحب.
 هي ننڍڙا ننڍڙا معصوما جيڪي دانهون ڪوڪون ڪري رهيا آهن، منهنجا
 معصوم ڀائر ۽ پيٽرون آهن. مي جوان ٿيندا ڊاڪٽر صاحب، هنن جي جواني منهنجي
 ماءُ لاءِ بهتر ڊاڪٽر ٿي سگهندي هو پنهنجي رت ڏئي منهنجي ماءُ کي جواني، ۽ نئين
 زندگي بخشيندا. ■

هي ماڻهو ۽ جو ڍڪ ٿيا

ويو ساڳي رفتار، پاڻيءَ جي تلاش، دشمن جي گهات، ڀڪ جي ايتري پريشاني ڪون. هڻي، جيتري اڃا جيءَ ۾ همت، عزم ۽ حوصلو هن جي رهبري ڪندا رهيا. هو هٿن ۾ رعيو، ڪڏهن ڪنهن واريءَ جي ڏڙي تي چڙهي چوڦير نظر ٿي ڪيائين، من ڪٽي پاڻيءَ تي نظر پوي، هو تازو ٿئي، دشمن تي مارو ڪري، دشمن تي سخت حملا ڪري. هن جا وڏا ٻه دشمن سان وڙهيا هئا، صفر ۾ رهي، هڪٻئي کي چيلهن ۾ بڻڪا وجهي زنجير پيرن ۾ وجهي، جيئن دشمن جي آڏو پڇن سر، هن جهڪي پنهنجن وڏڙن کي سلام ڪيو. ”جيڪي موت جي منهن ۾ وڃن تن تي سلام، جيڪي ڏرتيءَ لاءِ جيئن ڏرتيءَ لاءِ مرن، تن کي سلام.“ مان پاڻيءَ جا ٻه ڍڪ پيا، جيئن دشمن جو انت آڏان.“

هو اڳتي وڌندو ويو، هڪڪا هڪڪا قدم ڪندو. سڄا اڃان مٿي چڙهي آيو هئا، گري وڌندي پئي وڃي، هوا تي واري اڏامي اڏامي هن جي اکين ۾ وات ۾ پئي پوي. نڙي خشڪ ۽ چنگهه مان ساهه ڇڏائيندو پيو وڃيس. بندوق جي لڪاءَ تي هو هوشيار ٿي ويو، بسوءَ لڪائوڪي وڌي ويئي. ”هن ڏرتيءَ جا وير ڏرتيءَ جا وير ۱۱ هن ڏرتيءَ جا وير وڙهن پيا.“ هو مرڪيو، دشمن سان مقابلو جو وقت اچي ويو هو. هن نظر ڪئي، وٽس اڃان گهڻيون ئي

جڏهن هن اک، پئي ته ان وقت سڄا مٿان مٿي چڙهي آيو هئا، هن ۾ ڪلاڪن ٽن ننڊ ڪئي هئي. ڏاڏي آرام محسوس ٿيو ڪري، هن جو ٿڪ ڪڇو، گهٽيو هئو. کيس اڄ ۽ ڀڪ به لڳي هئي. اتي هيڏانهن هوڏانهن نظر ڪيائين، چوڌاري رڃ ۽ ويراني هئي. هن نگاهه تائين واريءَ جا ننڍا ۽ وڏا ڌڙا جن جي پٺيان نگاهه وڃي نه پئي سگهي. هن نوڙي پنهنجي رائفل ڪٽي ته چنگهه مان ٿاٺ نڪري ويس، مضبوط پئي. مان به رت سمي نڪتس. ”هن حصي کان ته مان گهڻو واقف ڪون آهيان، ساڳي اٽلني ڪٿي آهن؟ دشمن ڪٿي هجي؟“ هو پڇيو. ”اڃان سريءَ ۾ ساهه آهي، مات مور نه سڃي آهي، پر پاڻيءَ جا ٻه ڍڪ تلاش ڪيان.“ هن خيال ڪيو. ”موت!“ هو مشڪيو. ”پنهنجو موت نظرين زندگيءَ کي جنم ڏيندو، دشمن جو موت سندس انت آڻيندو.“ هن چين تي زبان ڦيري. ڪجهه سوچيندو رائفل ڪلهي تي رکي سحر کي هٿ ڏيئي لڳائيندو، آهستي آهستي قدم ڪڍندو اڳتي وڌندو ويو. هڪ منزل - دشمن جو انت، بندوق جي ناليءَ مان گوليءَ جو رستو بي منزل - پاڻيءَ جي تلاش واري رڻ جو رستو. سڄا مٿي چڙهندو آيو، هر ورڪ اڳئين کان وڌيڪ سخت ۽ تيز، سڄا آڏو پيو اچي ۽ لڪ پئي لڳي. هو وڌندو

آهي... جيگل اڃان دشمن آهي."

سڄ ڪاپار تي هو ۽ ڌرتي تنور تي پئي هئي. گرم هوا هن جي چڙهي ساڙيندي واري اڏائيندي رهي، هن ڪپت ڏني جيڪا خشڪ نڙي کان هيٺ وڃي نه سگهي. هن گولين جا پٽا کڻي رائفل ڪلهي تي رکي آخري دفعو پنهنجن ساٿين تي نظر ڪرڻ جهڪي انهن کي سلام ڪري آهستي وڪون کڻندو اڳتي نڪري ويو.

هو وڌندو رهيو. آڄ جي شدت، پاڻيءَ جي تلاش، دشمن کان ڌڪار، بي پناه نفرت، جيگل جي اڇريل سينڊ سوارن جي ڀرپور تناءُ راتو رات، تڏل واري، سڄ جا آلا آڄ ۱۱ ڀڪ، ٺڪ، گهاٽ، مٿان گهاٽ هو. تڏهن ۱۱ ڇهن تي مرڪ، همت ۽ عزم هو. اچي ڪهڙن جي جهنڊ جي چانو ۾ ويلو. مٿي کي ٻانهن ڏني، رائفل ڀر ۾ رکي، گهڙي ڪن لاءِ اڪيون ٻوٽي ڇڏيائين. انجهي نه سانجهي، سنگتي نه ساٿي، آرٽ ۽ جهولو. هن ڌرتيءَ کي چيو: "او ڌرتي! او مانا! تنهنجي سيني تي دشمن جا پير ۱۱ ڪبي ڇڏينداسين، وڏي ڇڏينداسين." هو اٿيو ٿڪل ٿڪل، بوجهل بوجهل وڪون کڻندو، ڀٽن جي اڻ کٽ سلسلي مان منزل جي تلاش ۾ اڳتي وڌندو رهيو. واريءَ تي ٿڪل پيرن جا نشان ٺهندا ۱۱ ڏهندا رهيا. واريءَ تان اٿندڙ پير کي ٻويان ڄڻ ڪنهن زنجير وڃي پئي چڪيو. تنهن هوندي به هو هلندو رهيو.

"خبردار! ٻيئي ره." پٺيان ڪو آواز آيو. هو تيزيءَ سان آواز طرف رائفل سڏي ڪري پيو. پر سامهون ڪوبه ڪونه هو.

گوليون هيوز، هو اڃان ڪيترن ئي دشمنن کي موت جي ننڊ سهاري پئي سگهيو. هن ڪيري وانگر ۱۱ ڪڍو ڪڍو ڪئي. آواز بندوقن جي ٽڪائن ۾ جذب ٿي ويو. هو منجهي پيلو ته دشمن هن ٻلسي يا هنن ٻاسي. چست وٺي موقعي جي تلاش ۾ رهيو. هو ٻيڇين ٿي رهيو هو، دشمن انت کان بچي نه وڃي. هن آواز ٻڌو جنهن کان کيس هميشه ڪراهن ايندي هئي. هو هڪ پٽ کان ٻي پٽ ڏانهن وڃي ڌڙاڌڙ فائرنگ ڪندو رهيو. دشمن هن اوجھي حملي کان پڇڻ لڳو. گوليون وڌڙي وانگر مٿس وسڻ لڳيون. هڪڙي گولي زور ڪٽ ڪندي سندس ٻانهن جو مڙو پڇندي، واريءَ جي ڊپ ۾ گر ٿي ويئي. سندس اکين آڏو ترورا اچي ويٺا. دشمن جو هڪڙو سپاهي هن جي آڏو لنگهيو. هن آخري گوليءَ جو ٽڪا ڪيو. دشمن ڏانهن ڪري ڪري پيو. هو بي سُرٽ رائفل مٿان ڌرڪي پيو.

جڏهن هوش ۱۱ آيو ته ميدان خالي هو. جتان ڪنهن ڪنهن ۱۱ ڪرڪڻ جو آواز پيو اچي. هو اٿيو، آڄ ۱۱ وڌيڪ شدت اچي وئي هئي. گهڻي رت وهڻ ڪري مٿي تي چڪر پيا اچس. آهستي وڃي دشمن جي مٿل ۱۱ نيم مرده سپاهين وٽ پيلو. هڪڙي هٿ جي اشاري سان پاڻي گهريس. "هن ڌرتي تي پاڻي ڪونهي." هن چيو. "هن ڌرتيءَ تي هن وقت جتي ڪٿي رت جا نالا ٿا وڃن." هو اڳتي وڌيو، پنهنجن ساٿين وٽ وڃي پيلو. جيڪي جيگل جي جهوليءَ ۱۱ ازلي ننڊ ستا پيا هئا. "مان به تنهنجي هنج ۾ ايندس جيگل، پر جلدي نه..." اڃان دشمن

ڪئي ۽ نوجوان اچي هن کي پاڪر وڌو. پنهي جي منهن تي اطمینان ۽ سڪون هو. ”نئون ڪافي ٿڪل ٻڍو لڳين، مون سان هل، اسانجي گهر ڪجهه آرام ڪر. اسانجو ڪوٽ اهو سامهون آهي. ها، تون اهو به ٻڌاء ته تون پاڻ ڪير آهين، تون دشمن سان ڪيئن مقابلو ڪيو ۽ لوئيءَ جي لچ رکي.“ هو ڪوٽ موٽيا ۽ هن دشمن خلاف پنهنجي نازي ڪارروائيءَ جو بيان شروع ڪيو:

مان هڪ اسڪول ۾ ماستر هوس. منهنجو نالو وريام آهي. جڏهن منهنجو ديس ڌارين جي ور چڙهيو انوقت ٽير جوان هوس، سڀئي ظلم ڏسندو هوس. جڏهن اسانجا پڪل فصل اسان جي ديس واسين کان ڪسيما ويا ۽ منهنجا ديس واسي به ڳوڙهاڳڙي ڪندڙيءَ ۾ چپ چاپ ويهي رهندا هئا، اهو به مون ڏٺو ۽ جڏهن وري اسان ننان جيپل جي لولي ڪسي ويئي ان وقت به ڪا ٻاڦور ٻاهر ڪانه نڪتي، ته مان اندر ئي اندر ڪڙهندو هوس. منهنجو تاريخ مان ايمان نڪري ويندو هئو ته هن ڌرتيءَ جي پيٽ مان ڪي ڌرتيءَ جي آزاديءَ لاءِ سر ڏيندڙ سڙوڇ به پيدا ٿيا هئا. مونکي اها به پيرين ۽ ديون جي آڻائين وانگر ڏند ڪٽڻا لڳندي هئي ته هن ڌرتيءَ تي به ڪو غربت ۽ همت، وطنيت ۽ شجاعت جو پيغام ڏنو آهي. دشمن روز بروز چٽو ٿيندو ويو وڃي ۽ منهنجا ديس واسي آفيمين وانگر ٿيڻ پيا ڪانئن. هڪڙو ڏينهن پوءِ اهڙو به آيو جو شهر شهر ۾ ڪوٽ ڪوٽ ۾ جلسا ٿيا ۽ جلوس نڪتا. ”شال وسي هي ديس شال جيئي هي ديس اسانجو، شال جيئي هي ۽ ٻولي، جيپل ڏني جنهن ۾ لولي.“

”دشمن بزدل آهي.“ هن سوچيو. ”دشمن للڪاري ٿو پر مقابلي لاءِ تيار ڪونه ٿو ٿئي.“ هن گهڙي کن انتظار ڪيو پوءِ آهستي آهستي وڪون ڪڍندو اڳتي وڌندو رهيو. پٺيان ڪيري جي آواز ۾ گهڻو گهڻو ٻڌائين. هو جوش ۽ ڪاوڙ ۾ پٽ تي چڙهي مٿي ٿيو. هن جي سامهون هڪ نوجوان رائيفس ڪلهي تي رکيو، کيس ڏسي رهيو هو. هو ڏند ڪرڻيندو نوجوان جي سامهون ويو. نوجوان جي ڳاڙهي ڳل تي ٽڪاءُ لپاڻ ڪرايائين. ”تون بزدل آهين. للڪاري مقابلو ڪرڻ وارو نه آهين. تون هن ماڻيءَ جو لال نه آهين. هن ماڻيءَ جي ڪڪ مان پيدا ٿيل لال کي مارڻ به ايندو آهي ته مرڻ به. هو پٽ ڏيڻ نه ڄاڻ.“ هو پڪساهي ۾ چئي ويو. نوجوان چپ چاپ بيٺو رهيو. پهريون دفعو هن جي اکين ۾ به لڙڪ لڙي آيا، جڏهن ٿاميءَ جهڙي تتل ڌرتي تي سچ باهه جا آلا پيو اچي، جڏهن هو اڃ ۽ بڪ کان بيحال دشمن آڏو جبل چيان بيٺو هئو، انوقت به هنجي همت کي لوڏو ڪونه آيو هو. هو ڪنڌ هيٺ ڪري پوئتي موٽيو. ”مون کان غلطي ضرور ٿي آهي پر تون منهنجا به لفظ ٻڌندو وڃ.“ نوجوان چيو. هن مڙي نوجوان کي ڏٺو، هن جي برعزم چاهي تي اڃان به نفرت جا نشان هئا. ”مون سمجهيو ته تون پاڻ پنهنجن ساٿين سان غداري ڪري، جيپل کي لڄائي ڀڳو آهين.“ نوجوان چيو. ”مون توکي للڪاريو، اهو ڏسڻ لاءِ ته تون ڀاڄو ڪڍڻ آهين يا مقابلو ڪرڻ وارو. پر جڏهن تو مڙي للڪار قبول ڪئي ته مان تنهنجي همت کي داد ڏنو.“ هن پنهنجي ٻانهن ڊگهي

حملو ڪيو متهنجا ۾ ساڻي اتي جو اتي شهيد ٿي ويا. مونکي چنگه ۾ گولي لڳي. ۽ ٻيو ساڻي مونکان وڇڙي ويو. ٻانهن ٻئي مقابلي ۾ پڇي پئي.

اوطاق ۾ هن کي بسترو وڇائي ڏنو ويو. هلڪو کاڌو به کارايو ويو ۽ ٻئي ڪئي ويئي. شام جو جڏهن هو آرام ڪري اٿيو ته ڪنهن خبرو خبر آندي ته دشمن اڃ وڏي ڪنگ سان هن ڳوٺ تي حملو ڪرڻ وارو آهي ڇاڪاڻ ته دشمن کي خبر پئجي ويئي آهي ته محب وطن جو هي اهم اڏو آهي. انهيءَ ڪري اسان کي جلد ئي تيار ڪرڻ گهرجي ته ڳوٺ جيئن دشمن جي هٿ ۾ نه وڃي. سڀئي جوان ڪم کي لڳي ويا. ڳوٺ کي بچائڻ لاءِ مورچا ٺاهڻ ۽ ڪي بارودي سرنگون کڻي گهڻو اڳتي ڳوٺ ڏانهن ايندڙ رستن تي وڇائڻ ويا ۽ ڀر پاسي ۾ مورچا ٻڌي ويا. ڪي وري ڳوٺ جي چوڌاري ان خيال کان ته مٿان دشمن پهريئن کان بچي اچي ڳوٺ کان نڪري ته ان جو اتي ئي انت آندو وڃي. ڪائنات ۾ خاموشي هئي. آسمان ۾ تارا ٿر ٿر پيا ڪن ۽ ڌرتيءَ تي تڏين ۽ تڏين جو سريلو آواز هئو، ڪڏهن ڪنهن وڻ تي ويٺل ٻڪريءَ جي ٻرن ڦٽ ڦٽ ڪئي ٿي. نه ته هو جو سنائو هو. آڌيءَ ٿڙيءَ جو لاڙين جي گڙگڙاهٽ جو آواز آيو ۽ محب وطن چوڪس ٿي ويا. لاريون سرنگن سان ٽڪريون ته بارود جي ڌماڪن سان ڪائنات جي خاموشي ٽٽي پئي. هوا ۾ بارود جي ٽپ اچي ويئي ۽ ٻڪري وڻن تان دانھيون ڪندا اڏٽا. دشمن جون به لاريون اچلي وڃي ٻرتي ڪريون جن ۾

مون صدين جي پراڻي تاريخ وري پڙهي، مون کي ڪو نئون سچ اڀرندو محسوس ٿيو. مون محسوس ڪيو ته هي - هن ديس تي چانيل اوندم کي نهوڙي نيندو. جلوسن تي لئين ۽ گولين جا وسڪارا اخبارن ۾ پڙهندو هوس. پر ذهن ۾ اهو سوال هميشه ٽڪندو هو ته هي معصوم هٿين خالي متهن جي ديس کي رتي ريتو ڪري سگهن ٿا پر دشمن جو انت اٿي سگهندا يا نه؟ متهن جي سامهون هڪڙو هيءُ به واقعو ٿيو ته اسان جي اسڪول جي معصومن جلوس ڪڍيو. مان اسڪول جي دروازي تي بيٺو هوس. پوليس ٻارڙن کي جلوس ڪڍڻ نه ٻئي ڏئي ۽ معصوم جيئل جي ٿيڻ لاءِ نرا به هنن پيا ۽ پوليس تي ٽڪر ۽ پٿر به اچين پيا. ائين پوليس گواڻن جي ٻوڇاڙ ڪئي. هڪڙي اهو ڪي جو - ٻئي ۾ گولي لڳي ته هو بولائي کائي اچي متهن جي پيرن ۾ ڪريو. مون ڪٿي هن کي سڀني سان لاتو. هن جهڙي آواز ۾ ڌرتيءَ جو نرو هنيو ۽ اکيون پوري ڇڏيون. پوءِ هڪ واري اخبار ۾ پڙهيم ته ڪن ڌاڙيلن بئنگ ڦري آهي. ٻئي واري پڙهيم ته ڪو پوليس جو ٿاڻو ڦري ويو. مون ۾ هنن نون ڌاڙيلن لاءِ چاهه پيدا ٿيو. اهڙا ڪيترا ڌاڙيل پيدا ٿي پون. ٻار ۽ ٻڙا ۽ مرد ۽ عورتون. مان به ڌاڙيل ٿي ويس. متهن جي ديس جا اڻوٽ جوان. ان ڏينهن اسان چڱن چڱن کي حڪم مليو هئو ته اسان دشمن کي خوراڪ ۽ بارود بچڻ واري رستي کي ڇڏيون. پروگرام مطابق اسان واھ جي ڀل ۽ رستي جو حصو بارود سان آڏائي ڇڏيو. انوقت دشمن جي هڪري گشتي دستي اسان تي اوچتو

لڳو پر پوءِ پنهنجو گهڻو تعداد ڏسي وڙهڻ لڳو. ٻنهي ڀلسن ڏانهن گولين جي گونجار هئي. وريام به عڪڙي مورچي ٿا محب وطنن کي هديتون ڏيندو رهيو. محب وطنن زوردار حملو ڪيو ۽ دشمنن ۾ ٽاڪوڙو مچي ويو. جنهن وقت سج ڪٽي ڪٽي انوقت دشمن پوئتي هٽڻ لڳو. محب وطن هنن کي ڏوڪيندا آيا. دشمن ٻيو وسميلو ڏسي ٻنهي ڀڄڻ لڳو. انوقت ڪا گولي وريام جو سينو چيري ڌرتيءَ ۾ جذب ٿي ويئي ۽ هو ننڍا ڪڙي ٻار وانگر آخري اوباسي ڏئي جيجل جي جهوليءَ ۾ آهي پيو.

ياھم پئي پري. محب وطنن جي مشين گنن ۽ رائيفلين سان دشمن جا ڪيترائي سپاهي ماري ڦٽي پيا. دشمن جا باقي سپاهي موچا ڏي ڦٽي ويا. دشمن جي ڀاري تعداد سان ٿورا محب وطن مقابلو ڪري رهيا هئا. راندلن جي ٽڪائن ۾ اڳتي ڏوڪيندا ويا. محب وطنن ديس جي ڌرتيءَ تان قربان ٿي چڪا هئا. جڏهن دشمن ڳوٺ کي ويجهو پوتو ته ان مهل پرھ ڦٽي هئي. دشمن خوشيءَ ۾ مست اڳتي وڌي رهيو هئو ته گولين جي ٻوچاڙ سان دشمن جا ڪيترائي سپاهي ڊگنڊا ويا. دشمن هن اوچتي حملي کان ڊچي ڀڄڻ

نيهن سندا ناسور

رشو رات مري ويو، سندس پونگي جي ٻاهران ماڻهن جو ميڙ ٺڳو پيو آهي پر هن لاه ڪوبه لڙڪ لاڙڻ وارو ڪونهي. ڇاڪاڻ ته سندس دنيا ۾ ڪير ڪونهي سڀني جي چهرن تي غم جو ڪوڙو نقاب اوڏيل آهي. نقلي ڏک آهي، ڏوري وقت لاه ڪوڪلي رسر ٺاهي رهيا آهن. سڀ ڀونگ. ماڻهو جيستائين جيئرو آهي تيسين سڀ سندس ڪلا غيبت ڪندا آهن. ڪاريون ڏيندا آهن. آواره، بد-هاش، غلبو، لوفر، ڪافر، بيڪار ۽ ٻيڙو سڏيندا آهن. ڪاريون ڏيندا آهن. مرڻ کانپوءِ سڏو شريف، نيڪ ۽ مومن سڏيندا آهن. جي خاصيتون نه هونديون آهن سي به مٿان سڏيندا آهن. ڇاڪاڻ ته هو صرف لاش هوندو آهي. ٻي جان هڏن جو پڇرو. بي ڪمو مڙدو هوندو آهي، جنهن تي جيئرا ماڻهو رمارڪ هڻندا آهن.

رشو ننڍو هو ته ڊبل نمونيا ٿي پئي هيس تڏهن ڊاڪٽر چيو هو ته، هن جا ڦٽل ڪمزور ٿي ويا آهن، جيڪڏهن ٻيڙيون پٽائين ته ڪنهن به وقت سس سلج جو حملا ٿي سگهي ٿو.

ان ڏينهن کان وٺي ڀلس ڏاڍو خيال رکندو هوس. گهر ۾ ڪوبه ٻيڙي ڪون پيئندو هو، نه ئي هن جي منهن تي ڪنهن به ڪي ٻيڙي پيئڻ ڏني ويندي هئي. سندن واهيءَ سوار پلجي هن جي سامهون ٻيڙي پيئي هئي ته ڀلس سوار کي به ٿي ڏک هئي ڪاينها هئا. ۽ رشو کي ڪڇ ۾ کڻي سمجهايو هئائين، ”ٻيڙي خراب آهي، جيڪي ماڻهو ٻيڙي پيئندا آهن تن جو جگر سڙي ويندو آهي.“

”بابا ٻوه سوار جو جگر چوٽو ٿئي؟ هي ته سڄو ڏينهن پيو ٻيڙيون پيئي.“ هن ٻڌو هو.

”ان جو جگر به هڪ ڏينهن سڙي رهندو. ڏس سڄو ڏينهن پيو رڳو ڪنگهي ۽ ساوا، ساوا کانگهارا پيو اچلي.“ ڀلس سمجهايو هوس.

”بابا جگر ڪيئن ٿو سڙي؟ اندر ٿانڊو ته ڪونه ٿو وڃي. رڳو دونهن ٿو وڃي.“

”ٻيڙي دونهن اندر ويندو ته ان جي ڪري جگر ڪارائجي ٿو پوندو آهي.“ ڀلس نرڙ تي چمي ڏيندي چيو هو.

”بابا جگر ڇوٽو ته ڇا ٿيندو؟“

”ماڻهو مري پوندو.“

”پوءِ.... آئون ڪونه پئندس.“ هن پنس جي چاٽي ۾ منهن لڪائي چيو هو. رشو سڄو ڏينهن ساران سان ڪڏندو هو. ساران سندن ڪمدار جي ڏيءَ هئي. پٽن تي، واهن جي ڪپن تي، سارن وٽن جي هيٺان، سونا جي پيڪن گهر ۾ سڄو ڏينهن گذرهندا هئا. هڪٻئي کي ڏاڍو پئندا هئا. جڏهن به رشو جو ٻيءَ شهر مان ڪا شيءِ وٺي ايندو هو ته رشو پهرين ساران کي ڪارائيندو هو، پوءِ پاڻ کائيندو هو. سارن جي منڍ ۾ جڏهن واه وهي آيا هئا تڏهن ساران رشو کي چيو ”رشو واه وهي آيا آهن، هل ته ڏسون هلي.“ واه جي آپ ڪپري تان ساران جو پير نڪري ڪرندي رڙ ڪيائين: ”رشو.... رشو. واه ۾ لپ ڏنو. سومار ڊوڙي آيو. رشو کي ڪڍي ڪپ تي ويهاريائين. رشو وري پاڻ کي واه ۾ اچليو. سومار رشو کي کڻي واه کان پري ڇڏي آيو هو. جڏهن ساران کي ڪڍيائين، ان وقت ساران مري چڪي هئي.“

رشو ساران جي ڪٽ ڀرسان وهي رنو هو. ساران جي ٻانهن ۾ هٿ وجهي چيو هو. ”اٿي ساران ته ڪڏون.... اٿي.... ساران.... ساران.... اٿي. اٿي نه ته آئون تون ڪاوڙهي ويندس.“ پنس جهلي ڪڇ ۾ ويهاريو هوس.

”بابا، ساران اٿي ڇو نٿي؟“ هن پنس کان پڇيو هو.

”ساران مري ويئي آهي، مثل ماڻهو وري نه اٿندو آهي.“

”ماڻهو مري ڪيڏانهن ويندو آهي؟“

”خدا وٽ.“

”خدا ڪٿي آهي؟“

”مٿي آسمان تي.“

”بابا ماڻهو مرندي ڪيئن آهي؟“

”ان کي خدا ماري ڏنو آهي.“

”پر بابا ساران ته مونسان ڪڏندي هئي، هاڻ مونسان ڪير ڪڏندو بابا تون خدا کي چئو ته ساران کي نه مار.“

”خدا ڪنهن کي ماري وري جيئرو ڪونه ڪندو آهي.“

”بابا خدا جي ڏيءَ کي ڪير ماري ته پوءِ؟“

”بابا، آئون وڏو ٿيندس پوءِ خدا کي ڪهاڙي هڻندس.“

”نه پٽ سٺا ٻار اهڙيون خراب ڳالهون ڪونه ڪندا آهن. نه ته خدا ڏمرجي پوندو. اڄ تائين خدا کي ڪير به ماري ڪونه سگهيو آهي.“

”بابا، تڏهن خدا به ڪو قتل ڏاڍيل جهڙو آهي. قتل به رڳو ٻين کي ماري، ان کي نه ڪير به نٿو ماري سگهي، ڪيئن نه بابا.“ پنس ڪوبه جواب ڪونه ڏنو.

ساران کي مقام ۾ ڏکي جڏهن واپس وريا ۾ پئس گهر آيو ته رشو پڇيو هوس ”بابا خدا ماڻهن کي چاقوءَ سان ماري ڏيو آهي؟“

”نه پٽ سندس وڏي ملائڪي عزرائيل کي اماڻيندو آهي ته هن ماڻهو جو سامهون ڪڍي اچ.“

”بابا، ڀلا ڪو خدا کي نٿو ماري سگهي ته وڏي ملائڪي کي ته ماري سگهجي ٿو؟“

”نه پٽ هو ڏس ۾ ڪونه ايندو آهي.“

ان وقت ڏاڏينس مراقبو ٻڌو هٿ ۾ تسبيح کنيو مسلي تي ويٺي چپ چوربا، تنهن چيو، ”پٽ، کي منهن نٿو وجهين وري من ڪافرن جون گالهيو پيو ٻڌائينس ائون ته پٺيان ئي ته نينگري تي ڪو شيطان جو چامالو پيو آهي. سڄو ڏينهن ٿو سائڻ وٺڻ هيٺان ڪڍي، نماشام مهل به سائڻ وٺڻ ۾ تڏيڙيو پيو آهي. اونٺڙو آهي ڏاڍو. ست قرآن پڙهائي ڪئي ڪرائي نه ته خدا جو قهر سڄي گهٽ تان ڪرندو. نينگري کي به جيئي شاه جو در پيٽائي اچ. خدا شل مٿي شيطان جو خانو خراب ڪري.“

”شيطان ڪهڙو ٿيندو آهي ڏاڏي؟“ هن پڇيو هو.

”بس ڪر چورا ڪافر، پٺن کي پيو گناهه سان ڀرين.“ تڏهن سڏي پاسي ۾ ويهارو هٿائينس، چپ چوري ڪوسيون ڪوسيون ڦوڪون هيٺو هٿائينس مائس سڏائين بيمار رهندي هئي. سڄو ڏينهن ڪٿ تي پئي هوندي هئي. ساران جي مرڻ کانپوءِ مائس جي ڀرسان وهي چيو هٿائين، ”ان بابا کي چئو ته هتان پڇي هلي، خدا سارا کي ماري ڇڏيو هائي توکي به ماري ڏيو. پوءِ ائون اسان ڪنهن کي چونڊس.“ چوندي اکين ۾ لڙڪ اچي ويا هئس. مائي چڪي چاتي سان لاتو هوس.

جڏهن ڀر واري شهر جي ماه اسڪول ۾ پيو درجو انگريزي پڙهندو هو. روز صبح جو اسڪول ويندو هو پنهنجن جو گهر واپس ايندو هو.

هڪ ڏينهن جڏهن گهر وريو هو ته سندس گهر، گهر نه ڦلهيار جو ڏير لڳو پيو هو. جنهن ۾ سندس ماءُ پيءُ سڙي رک ٿي ويا هئا. هو رک جي ڏير مٿان ڪريو ماڻهن چڪي هيٺ لائس رڙيون ڪيائين، ڪچرا ڦاڙيائين. مٿو ڪاٺن تي هٻائين.

چاچي جي در تي وڃي ڪريو. مشڪل سان پڙهائي جو خرچ ملند ۾ هوس اسڪول مان اچي سڄو ڏينهن نوڪرن وانگر ڪم ڪندو هو. اهو رشو جنهن ڪڏهن ڪاٺي پڇي به اٿ به نه ڪئي هئي، جنهن کي پاڻي پيا اوتي پياريندا هئا، سو رشو اڄ ڏک ڦٽين تي هلجي رهيو هو. ماءُ پيءُ جو لاڏلو سڪيڻ و رشو چاچي جي در جو نوڪر هو، جهر تي منجهي صبح جو لعنتون وسنديرن جون، جنهن رشو کي

ڪڏهن ڪنهن هٿ به نه لائو هو سو اڃ رات ڏينهن ڇاڇي جا ٻاهر کائيندو هو، ڪاربون پوندا جهليندو هو ۽ رڪن سڪن اوبارن تي ٻلجڻ لڳو هو.

جڏهن ڇاڇينس جو ڌراڙ ڏرڪڙن نه ملڻ ڪري ڀڄي ويو هو. صبح جو رشو ڪتاب کڻي ٻاهر نڪتو هو، ڇاڇينس ٺرڙ ۾ گهٽيو وجهي ڇو، ”ڇرا اڃ تون مال ٻاهرائي وڃ، ڌراڙ ڀينسان ڀڄي ويو حراسي.“

رشو کي لڳو ته ڪنهن سندس گهل تي زوردار ڇمڪ هلي ڪڍي آهي، گهل تي گاڙها گاڙها داغ ٿي پيا آهن. هن هڪڙي ڇو،

”ڇا..... ڇا..... ڇا..... آئون..... ن..... نه اسڪول ٻيو وڃان.“

”انڌو ڪونه آهيان ڏسان ٻيو. هڪڙو ڏينهن نه ويندي ته سنڌ جو چوٿون ٻاٻو ڪري پوندو! ماٺ ڪري مال سان وڃ ته ته چڱو ڪونه ٿيندو.“ ڇاڇينس اکيون ڏيکاريندي ڇو هوس ڪتاب هٿن مان ڇڏائجي ويا هئا. اکين مان لڙڪ لڙڪندي وڃي مال جي ڪراڙ لائي هٽائين. مال کي وٺي جڏهن مقام وٽان لنگهيو هو، مال ڇڏي ڊوڙي وڃي ساران جي قبر مٿان ڪريو هو. سڌڪا ڀري ڇو هٽائين، ”ساران اتي اڃ ته گالهائي ساران. منهنجا ماءُ پيءُ مري ويا ته به تون نه گالهائو هو. اڃ ته اتي ڏس تنهنجو رشو هڻي ڇاڇي جو نوڪر آهي. ساران جيڪو رشو توهان ڊوڙون پائيندو هو سو رشو مري ويو آهي ساران، ساران تون ڪجهه به نه چوندين، تون نه گالهائيندين ساران.“

سڄو ڏينهن قبر مٿان ٻيو رهيو مال وڃي ڇاڇينس جي ٻني ۾ ٻيو، هاري ڇڙيون به ڏٺون هئس ۽ شام جو ڇاڇينس کي اچي ڇير هٽائين، ”رشو حسين واري نمبري سڄي پيلائي ڇڏي. پاڻ سڄو ڏينهن مقام ۾ ستو ٻيو هو. ڇاڇينس ڦارڻ مان به ٿي ڇمڪائون. واهي ڪڍيون هئس. ان رات کان وٺي جو رڙيون ڪري اٿندو هو. ڏاڏينس، ڇاڇينس کي ڇيو هو، ”هن مٿي کي گهر مان ڪڍي ڇڏ ٺاهي ماءُ پيءُ جو سر وڃايو. هاڻي اسان غريبن جي سرڌاري اچي ٿيو آهي. شل مٿان ڪري. خدا شل سندس سر ڪڍڻان وڃائي. ٻين غريبن ڪهڙو ڏوڳ ڪيو آهي. هن کي گهر مان جهٽ ڪڍي مٿان پاڻ غريبن ڇڙيوائن تي نه قهر ڪري. خدا شل جڳهه جي ٻچن کي بچائي. ان سان گڏ مرن ڏهاڪن کي آڏن جي ڏکڻي ڏينهن کان رکي وٺي.“

پوءِ جڏهن به رڙيون ڪندو هو ان وقت ڇاڇينس ڏاڍي مار ڏيندو هوس.

سورن سان مقرر ڪلاس فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪئي هئائين. ڏاڍو خوش ٿيو هو، سوچيو هئائين ته هاڻي ڇاڇي جو ڪاربون پوندا نه سهندو. هاڻي ڪتي نوڪري ڪري پيٽ پاليندو. سڪي سائي گذاريندو. وڏيون آسون کڻي ڀر وارن شهرن ۾ نوڪري لاءِ

ويندو هو. پر رکو جواب ملندو هو. اها ئي ڀريل، ڀريل دل کڻي مايوس ٿي هنڌ تي ڪري پوندو هو صبح جو وري نيون آسون نيون آميدون ساڻ کڻي ويندو هو.

ليٽ ڇاچينس ڇيس، رُشو تون هاڻي پنهنجي کڻي ڪهاڻي جيڏ ٿي ويو آئين. پنهنجي مگر اسين توکي ڪيترا ڏينهن ڪارائينداسين اسان وٽ ڪي لڳن جا ڪوھ ڪونهن غريب ماڻھو آڻيون ۽ ڇڙهيون. پاڻ نه ٻاري ڪتا ڌاري مٿان وري تنهنجي چٽي. پنهين سرڪار مان ايترا نه قرض کنيا جو زمين ۽ مال سڀ نيلام ٿي ويس. تنهنجي سنڀال لاءِ اسان کي ڪهڙا لڪا ڏئي ويو هو. هن سوچيو ڇاها لڪو ٿو چوي. بابا جي زمين ۽ مال ته نيلام ٿي ويا باقي ڇا رهيو آهي گوڻ ۾ اڃاڻو ڇاچي جي مٿان ٻار ٿي ڪريو آهيان هو اچي بيزار ٿيو آهي. پڇي وڃي ڪنهن وڏي شهر پڙو گهڻا وڏي شهر ۾ ڪانه ڪا نوڪري ملي ويندي. گذران پيو ٿيندو.

پوءِ ڪجهه پسا مٺ ڪري حيدرآباد آيو. دوسر واه جي پاسي ۾ هڪ پونگي مٺ لڳي ويس. نوڪري لاءِ پتڪيو. انٽرويو ڏنائين، آفيسرن وٽ ويو، وڏن ماڻهن کي نوڪري لاءِ مٿيون ڪمائين، پر سڪتا دلاسا، ڪوڙا آسرا، رڪا جواب لائين پرهن ۾ وڃي اخبارن ۾ نوڪري جا اشتهار ڏنائين. درخواستون ڏنائين. هر هنڌ پتڪيو. جڳهه جڳهه تي ڏڪا ڪاڏائين، آسن ۾ سڀو، درن تي بيٺو. نماليون اکيون کڻي ڏٺائين. جن ۾ دٻا لاه آس هئي، رحم جي بيڪ لاه اسيد هئي. پر هن لاه هر هنڌ ناڪاسي هئي جڏهن ڪو انٽرويو ڏيندو هو. انٽرويو کانپوءِ خوش ٿيندو هو سوچيندو هو، 'هيا سڀ مون کان گهٽ هئا، مون فرسٽ ڊويزن ۾ مئجسٽريٽ هئس ڪئي آهي. هيا هئا پاس ۾ ٿرڊ ڪلاس وارا ڪورا ڇٽ. پنهنجي مقابلي ۾ ٻين جو General Knowledge به ڪمزور هو مون سڀ جواب لک ڏنا هئا. اڳئين ڀيري ته آفيسر کي هو پنهنجو مائٽ کڻو تنهنڪري مونکي Reject ڪري ڇڏيو هو. پر هي آفيسر نه ڪڙڪ ٿي ڏٺو ڪنهن جي سفارش به ٻڌڻ جهڙو ڪونه هو. ليڪن ڪجهه ڏينهن کانپوءِ اميدن جا ڏها هڪ ئي ڦوڪ سان اجهائي ويندا هئا. آسن جا محل ٿوري هوا جي جهوڻي سان ڊهي ڪنڊ تي ويندا هئا. رشو وري اميدن جي ڏين ۾ ٿيل وڃي هاريندو هو. وري آسن جي محلن جي مضبوط اوساري ڪندو هو. اهڙي مضبوط ٿيل ڪا پوءِ به ڊهي پٽ ٿي ويندا هئا. ڏها اجهاندا ۾ ٻرندا رهيا. محل ڇوڙندا ۽ ڊهندا رهيا.

سندس پونگي جي سامهون واري پونگي ۾ چوڌري نورالدين رهندو هو. پنهنجين ٻن جوان ڌيئرن کي پرائيوٽ هلائيندو هو. سندس ننڍي ڌيءَ غزالا رشو کي ڏاڍي وڻندي هئي سوچيندو هو هڪ رات آئون به گهرايانس پر سؤ روپين جو خيال ابدي ئي ماڻ ٿي ويندو هو. سوچيو هئائين ته جڏهن نوڪري ملندي ته پهرين پگهار مان هن چوريءَ کي وٺي ايندو سڄي رات عيش ڪندو. صدين جي اڃ کي اجهائيندو. هن ڪڏهن به عورت جي بدن کي ويجهو ٿي نه ڏٺو هو. پر جڏهن خيال ڪندو هو ته

بت مان ميسرات نڪري ويندا هئس. هڪ ملو ملو درد محسوس ٿيڻ لڳندو هوس. هڪ ڀيري هن سندس پرواري بونگي ۾ پٺاڻ جي زال کي ڏٺو هو. سندس گورو بدن ڏسي رشو جي زبان هڪي ويئي هئي. تنگيون ڏکڻ لڳيون هيون. چاهندي به در نان هئي نه سگهيو هو.

نورالدين کي پٽ نه آهي جيڪو چار ڀيرا. فيٽرڪ ۽ Fail ٿيڻ کانپوءِ هن سال ڪلاس ۾ پاس ٿيو هو. پر اچس لڏاڏي تي انگريزي ۾ لکڻ اڻڊريس به ڪونه باقي انگريزي فلمن جا پوسٽر ۾ اداڪارن جا نالا جهٽ پڙهي ويندو آهي. هن هاڙي ۾ رشو کانسواءِ ٻيو انگريزي ڀوئل ڪونهي. انگريزي جڏهن به هڪ انگريزي فلم ڏسندو هو ته رشو کي گوليندو هو ته فلم جي باري ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪري. رشو کي فلمي واقعات گالهليون نه وڌنديون آهن. انگريزي رشو کي جڏهن خبر پوندي آهي ته فلمبغش صاحب فلم تي ويو آهي ته پوءِ رشو رات جو دهر سان گهر ايندو هو. پر جيڪڏهن ور چڙهي ويس ڇوندو ”مار ايج Marriage litation style“ ڏسي آيس صفا بور هٿر رڳو صوفيا لارين جي ڪري ڏسڻ ويس. سالي وٽ خدو حسن آهي ڇا! اصل ڪهي پئي. مونکي اصل ۾ جاسوسي ۽ سراساري جون فلمون رٿن Banco for gold Killer دنيا جي بهترين فلم هئي.“ هن کي اسڪر ايوارڊ ملڻ گهرجي ها پر اهوئن فلمن جو قدر ٿي ڪونهي. رشو جند ڇڏائڻ لاءِ ڇوندو هو. ”مار لاچري هڪ سان پيو وڃان وري ٻي ڀيري ملنداسين“ رشو سوچيندو هو. اجايو هن مان اچي ڦاٿو آهي.

هي پاڻ کي بهرحسن تصور ڪندو آهي ڇوندو آهي ته مارلن برانڊو منهنجي ندمن جي خاڪ آهي. پئس کي ڇوندو آهي ”بابا آئو Hollywood ويندس اتي International هيرو ٿيندس پوءِ پاڻ پئسن کي برائيوٽ ڪونه هلائينداسين...“ فلمبغش صاحب جاسوسي فلمن جي هيرن وانگر. پوائيتين شڪلن وارن ماڻهن جو پڇو ڪندو آهي. انگري به ٿي دفعا بدعاشن جي هٿان پادر کائي چڪو آهي. فلمي محبت ڪندي ڇوويهه ڇوڪرن جا سينڊل کائي چڪو آهي ڇوندو آهي ته اڃا هڪ دفعو لڳر نه ملو جوپلي پوري ٿي وڃي.

جڏهن اخبار ۾ ڪلارڪي جي جاءِ لاءِ اشتهار آيو هو ته نورالدين پتڻيس کي چيو ته نوڪري وڃي ڪر. پر هن انڪار ڪيو ته آئون International هيرو سو وري سو واري ڪلارڪي جو ڪرمان پاڻ بڪ ٿورن تي ٿا مرون پيلون ايترو ٿيون ڪمٽين. مونکي ڪهڙو لاچار لڳو آهي جو نوڪري ڪريان.

پئس سمجهايو هوس ”پٽ گهر جيڪو پئسو اچي سو سٺو. سنڌين وانگر بيوقوف نه ٿي. سنڌي نوڪري نه ڪندا آهن هڪيو ڏکيو ڪم. رڳو عيش ڪري ڇاڻن پنهي ڇوڪرن جا گرامڪ سڀ سنڌي آهن. تون عقل وارو آهين.“

نڌهن مٿس مٿس وڃي نوڪري لاءِ راضي ٿيو هو. نورالدين پنهنجي ڪوٺ جي وڏي آفيسر کان چئي لکائي آيو هو.

انٿروپو جي ڏينهن آفيسر هن کان پڇيو، ”آرميڪا پاڪستان کي ڪهڙي مدد ڏيندو آهي؟“

”Sir آرميڪا پاڪستان کي بهترين جاسوسي ۽ ماراڻاري جي فلمن جي مدد ڪندو آهي.“ هن ٺهه ۽ ورائيو هو.

”هائڪ ڪانگ ڪٿي آهي؟“

”Sir اهو ته ڪانگن جو ملڪ هوندو، اتي ڪانگ رهندا هوندا.“ هن ڪلندي جواب ڏنو هو. آفيسر پڇيو هوس، ”ڇني ڇٽي ڏئي پڙهيو آهين ڇا؟“

”نه Sir. في معاف هوندي هئي.“ هن ورائيو هو.

”هوڃي منهن ڪير آهي؟“

”سائين اهو ته ڪو مڪين مارڻ جي دوا جو ٺالو آهي. ڪنهن فلم جو ٺالو پڇو.“

”نهنجو General Knowledge ڪمزور آهي.“

”بديت بيوقوف Gate out آفيسر بگڙجندي ڪڍي ڇڏيو هوس.“

رشو سڀ جواب ٺيڪ ڏنا هئا. آفيسر سندس منهن ۾ ڏٺو جن چوندو هجي، نوڪري ملڻ نه توکي گهرجي پر هن دور ۾ گڏهن کي گج پاراڻا پيا وڃن.“

رشو سوچيو هو ته نوڪري هڪ مونکي ملندي هن چوڌريءَ جي ٻچي واهيات جواب ڏنا هئا. مون سڀ ٺيڪ جواب ڏنا آفيسر کي ڏاڍا وٺيا هئا. هن مونکي شاباس به ڏني هئي.

پر نوڪري جو آرڊر نورالدين جي پٽ کي مليو هو. رشو جي آس جو محل ٻهرا ٻهرا ٿي چڪو هو. هن سوچيو هو ته هاڻ کيس شهر ۾ نوڪري نه ملندي هن نوڪرين جا آسرا لاهي ڇوڙي وڃي مزدورن جي ميٽ ۾ شامل ٿي نعرا هليا هئائين. انقلابي جلسن ۾ ويو اتي نعرا هڻائين. هر هنڌ هر چونڪ تي Socialism جا نعرا هڻائين. دوستن سان اٿندو ويهندو هو. ڪچهري ڪندو هو. وڏا وڏا بحث ڪندو هو. اٽل وقت بمبسا آڏارا ڪندو هو. کين آسرو ڏيندو هو ته تيس زمين سان فصل لهندو بابا ڏوڪڙ وڪڻيندو ته واپس ڪندو. دوستن کي هن جون گالهليون مليون لڳنديون هيون. ڪه به ڀڄي روئيندا هئا، ڪلندا هئا ۽ داد ڏيندا هئا اٺن وقت پويان ڪاروبار پوئيل ڏيندا هئا. هن جي غير حاضري هر ڪنهن کي کٽڪندي هئي. هوٽل ۾ ويهندو

ٻئي هئي 'هاڻي' هن جي اکين ۾ ڇڪ ۽ اهي ويهي هئي. هٿ وڌائي پٺ تان هاڻي کڻي هٿائين 'ڪم' تي ويندو ڪاڙهو وٺي تو پيان من ڪا ٺاهر ٺهي پر هاڻي تي ساوا ساوا آهڻ ڪير ڪونه وٺندو. 'نه هينئر رات آهي. ڪنهن پوڙهي ٻاهاري کي ڏهنديس' هن من کي آنت ڏنو هو.

هاڻي کڻي پونگي کان ٻاهر نڪتو هو. رستي تي ڪير به ڪونه هو. ڪو ڪتو بک کان ڪوڪھٽ ڪري رهيو. رستي جي موڙ وٽان ڪاليجي ڪڪي هٿ ڪتاب کنيو پئي آئي. سندس پويان ٻه دليپ ڪمار ڪٽ چوڪرا جن جي خميس جون ٻانهون ڪلهن ٽائين ڪنجيل هيون. گلو بٽلن کان ٻي نياز سولها نيلاسي سوٽ ڪڙين کان شئي پير ۽ چنل رڙ جا چمپل گچي ۽ چمن آئي وارا سولي رسال پيا هٿن وڏا وار نرڙ تي لتڪيل هون پان کي بيحد Smart ۽ Handsome تصور ڪري چوڪري پويان ڦاسي گانا ڳائيندا ۽ ڦريون ڳائيندا پئي آيا. رشو جو پٿر تان پير ٽڙيو چوڪري سان وڃي لڳو هو. چوڪري جي هانگي رڙ نڪتي ڪتاب هٿن مان ڪري پيا هئا. رشو جي واٽان بي اختيار نڪري ويو هو Excuse me پويان ايندڙ چوڪرن رٽپ ڪئي ٻه مضبوط هٿ وڌيا رشو جي گچي ۽ ڇڪڪه جيان چٽي پيا هڪ زوردار ٺونشو هوا ۽ زورٽ ڪندو ڪاڏي وٺان لڳس ٽوندو نالي ۽ ٺونين پير وڃي ڪريو هو. هڪ چوڪري چوڪريءَ کي ڪتاب پٺ تان کڻي ڏنا هئا. ٻئي چيو 'پراڻن چوڪرين سان هٿ ڇراند ڪندي شرم نٿو اچي. پنهنجي ماءُ پيءُ ڪونه آئي ڇا؟' چوڪرا رشو کي ڇڏي چوڪريءَ پويان گانا ڳائيندا ويا. رشو جون ٺونليون رڙجي ويون هيون. رشو کي ڏاڍو خار ڪيو هو سوچيائين ته هنن سالن کي ڪچو کائي ڇڏي. هن بي عزتي جو وير ضرور وٺي ها پر ڪجهه به نٿي ڪري سگهيو.

هاڻي کي ٻاهاريءَ اٺلائي ٻٽلائي ڏنو هو 'هي هي هي سائين هي ته خراب آهي بي ڪا ڏيو.' ٻاهاري ڇچاڪيري ڪندي ڳاڙها ڳاڙها ڏند ڏيکاريا. 'بي.... بي ته مون وٽ ڪونهي.' هن ڦڙو سنهن ڪري چيو هو. 'ڪونهي ته هل نڪو. ڪاڙهو ڪونهي.' ٻاهاري رکي ڇڏي هو. 'آئون بيمار آهيان' هن ذري ڪهت ليلائيندي چيو 'پئسو ڪونه اٿم' هرباني ڪر.

ٻاهاري هاڻي کي اچليندي چيو هو 'وڃي ڪماه ڏيو ستو لڳو پيو آهين پنهنجي شرم نٿو اچي.' رشو ڳاڙهو تي ويو هو هن هٿ وڌائي ٻاهاري جي گلي ۽ وڏا ٻاهاري جو وڏو پيٽ ڦوڪڻي جيان ڦوڪجي آيو هو. اڪيون نڪري پيس. وات ڦاٽي پيو هرس جنهن مان ڳاڙهي رنگ ڪاڪ سان گڙي اچي موٽي پيرل ڪڍ تي پئي هئس. رشو ٻاهاري کي اچڻ ڏني ستو وڃي ڏهن سال لڳو هئس. ٻاهاري ۽ بيل

اجر ڪ جي ڀڳتي واري ڪاڙهو وٺي رهيو ڪي ڏٺو. هن جي من ۾ آيو ته ڇٽي، مان پنڌاٽ ڪونه آهيان پر ڇٽي نه سگهيو ڏڪندڙ هٿن سان ڪاڙهو وٺي پونئڪي ۾ آيو هو.

ڪنگهه ايتري وساند ڪانه ڏينس جو ڪاڙهو ٺاهي پيئي. ڪنگهه جيئن پوءِ نئين زور وٺندي پي ويس ڪڪن جي ڀٽ کي جهلي ڪنگهه هو. ڀٽ تي نريون ڪوڙي ڪنگهه هو. ڪنگهه نه گهٽيس. وڌندي ٿي رهي. ڪاٺيون ٻارڻ لاءِ مٿسونو هنياڻين ۾ ڪاٺيون نه ٻريون.

هن ڪنڌ مٿي ڪري چيو هو ”اي خدا مون تنهنجو ڪهڙو ڏوھ ڪيو آهي. تو وٽ رحم جو ذرو به ڪونهي جو آهي سو پنهنجن ٻارن امير جي ٻانهن لاءِ آهي. اسان غريبن لاءِ صرف ظلم ٿي بچيو آهي نسورو ٺاهو.“

ڪاڙهو ڀٽ تي پيو رهيو. سڄي رات ڪنگهه هو. تاري اڀري مهل رت جي لٽي آيس. هن وات تان هٿ ڦيريو سڄو هٿ رت سان ڀرجي ويس. هٿ ڏسي چيو هئاڻين ”خدا تو نيٺ پنهنجو وير ٻاڙيو نه. مون اڃ تنهنجي Superiority کي مڃيو آهي.“ ۾ دفعا لٽي آيس پوءِ بيھوش ٿي ڀٽ تي ڪري پيو هو.

صبح جو سڄ نيون اميدون نئين روشني کڻي اڀريو آهي. ۾ غريبن جي پونئڪن ۾ اڃا به رات هئي. اڃا به اونڌم هئي، اڃا به ڪاري ٻاٽ هئي جا صدين کان رهندي آئي هئي ۽ آهي. ان گهگهه اونڌم ۾ هو صدين کان هٿوراڙيون ڏيندا رهيا آهن. سوجهري جي آس ۾ زنده رهندا آيا آهن من ڪٿان ڪو روشني جو ڪرڻو اڀري. ڪٿان ڪا روشني نظر ايندي به آهي ته روشني وارا انسان ان کي بند ڪري ڇڏيندا آهن. رهيو به ان سوجهري جي آس ۾ ڀڳتيو هو ڀڳتي ڀڳتي هاڻ هميشه لاءِ اُن گهگهه اونڌم ۾ گرم ٿي ويو هو. جنهن اونڌم مان ڪير به نه ٻڌندو آهي.

آهستي آهستي سندس پونئڪي جي ٻاهران ماڻهو گڏ ٿيڻ لڳا آهن.

”وڃارو ڏاڍو سٺو ۽ شريف ماڻهو هو. ٻاڙي ۾ ڪڏهن ڪا ڪڇي ڳالهه

ڪانه ٻڌيس.“

”آهيس به ڪير ڪونه نالو به الاهجي ڇا آهيس؟“

”نالو ته رشيد هوس. هو به وڃارو بي روزگار. نوڪري ڪانه ٿي مليس سڄي

رات ڪنگهه هو.“

”اسان جهڙا ٻوڙا مرضيل ٻيا ٽڳن، اهڙا جوان جهان ڇوڪرا مريو وڃن جن

دنيا ۾ ڪجهه به ڪونه ڏٺو، خدا جي قدرت جا راز آهن.“ هڪ ٻوڙهي مٿي تي

هٿ ڏئي چيو.

”خدا جو پيارو نيڪ مومن ٻانهو هو. تڏهن ته بنا ڏک سور جي آڪاري

ٻار ڪٽينس.“ مولوي صاحب فتوا ڏني.

”خدا شل مين کي اڪاري ٻار ڪري.“ هڪ ماڻهو پٽ تي وهندي چيو.
مولوي صاحب فاتح نموني ڏيکي ڏاڙهي نان هٿ ڦيريو.
پريان به همراھ ويٺا هئا، ”وه سالا سنڌي رات ڪو مرگيا. رات ڪو نو سالي
ني ٿيند خراب ڪر دي ٿي.“

”اري ڪونه وه دٻو آند هيري جيسا، اچا هوا مرگيا نو سالا هيرا هوجاتا.“
رشو رات مري ويو سندس پوئڪي جي ٻاهران ماڻهن جو ميڙ لڳو پيو آهي.
پر هن لاه ڪوبه لڙڪ لاڙڻ وارو ڪونهي. چاڪاڻ ته سندس دنيا ۾ ڪير ڪونهي.
سپن جي ڇهن تي غم جو ڪوڙو نقاب اوڍيل آهي. نقلي ڏک آهي ٿوري وقت
لاه سپ ڪوڪلي رسم تباهي رهيا آهن. سپ ڍونگ آهي. ماڻهو جيستائين جيترو آهي
تيسين سپ سندس ڪلا غيبت ڪندا آهن. ڪاريون ڏيندا آهن آواره، غنڊو، لوفرو،
ڪافر ۽ ٻيڙو سڏيندا آهن مرڻ کانپوءِ سٺو، نيڪ شريف ۽ مومن سڏيندا آهن جي
خاصيتون نه هونديون آهن سي به مٿان مڙهيڏا آهن. چاڪاڻ ته هو صرف لاش هوندو
آهي. بي جان هڏن جو ٻيڙو. بي ڪمو مڙدو هوندو آهي. جنهن تي جيئرا ماڻهو
رمارڪ هڻندا آهن. پريان لاش پيو آهي. انسان جو لاش رت ۽ ڀريل لاش جنهن جي
چوڌاري ڄميل آهن رت جا مڙها جنهن ۾ دٻجي ويئي آهي ڪاڙهي جي پڙي—

پڪا پڪن سامنڙا اوري اچي اڏ

شام جو وقت آهي، سڄي سڄي ڏينهن جي مسافري ڪرڻ کانپوءِ، ٽڪجي هاڻي سمهڻ لاءِ سامهون جبلن ۾ لڪي رهيو آهي. هو پنهنجي پيءُ ۾ آب جي وٽ کي ٽيڪ ڏيو ويٺو آهي. وٽ ئي جهرڪيون چين چين ڪري، هڪ ٻئي سان وڙهي سمهڻ جي لاري ڪري رهيون آهن. ڳوٺ جا ماڻهو ڀڳن تي درياهه تان پاڻي ڀري موٽي رهيا آهن. ڀڳن کي ڳچيءَ ۾ گھنڊڻيون پيل آهن، جن جو هڪو هڪو آواز هن خاموشي واري ماحول ۾ ڪنن کي وڻي رهيو آهي. ٻين ۾ هاري سڄو ڏينهن زمين کيڙي، هيٺ ڀنهنجن ڀڳن کي وٺيو گهر ڏي وڃي رهيا آهن. ڳوٺ جا ڪتا کين ڳوٺ ۾ گھڙندو ڏسي، اوڀرو سمجهي پوئڪن ٿا، پر سندن ٿري ڏيڻ ئي خاموش ٿي، ٻچ هلائيندا سندن پٺيان ڊوڙن ٿا. شام جون هي سڪون واريون گھڙيون کيس ڏاڍيون وڻنديون آهن. هو انهن سهڻن نظارن کي اکين ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. سندس نظرون دور آڪاش ڏي آهن.

سج کي جبلن جي پٺيان ٻڌندو ڏسي، ڇڻ سندس دل
 به ٻڌڻ لڳي. سندس من جو پڪيڙو آداسين جي سمنڊ
 ۾ غرق هو. کيس سدائين ائين محسوس ٿيندو هو. —
 سندس روح صدين کان وٺي آداس رهيو آهي. ڇڻ
 سندس روح ازل کان وٺي جنم جنم جي چڪر جي
 ڦير گهير ۾ به سدائين غمگين رهيو آهي.

هو روز پنهنجون آداسيون ۽ ڏک پنهنجي من
 سمايو، اچي هن وڻ جي هيٺان ويهندو هو. اڄ کائوئي
 نه. پر سالن کان سندس اهو دستور ٿي ويو هو ته هو
 روز هتي اچي پنهنجي شام گهاريندو هو. هن وڻ هيٺان
 ويهي، کيس گهڻو سکون ملندو هو. هن وڻ جو پوکيندڙ
 به ڀاڻ هو. ننڍڙي هوندي هن، ڪملا ۽ شيام پنهنجن
 هٿن سان اُنڊ جو ڪوڪڙو هنيو هو، جو ڪجهه ڏينهن
 کائپوءِ سٺي جي صورت ۾ سندن اڳيان اُڀري آيو هو. —
 هو سڀ ان ڏينهن ڪيترا نه خوش ٿيا هئا، ان اُنڊ
 جي پوئي کي ڏسي! جڏهن هو جوان ٿيا، ته اهو اُنڊ
 جو ٻوڙو به وڏي وڻ ٿيو هو. ڪنهن ٿي ڀانيو ته هڪ
 ڏينهن اهو ساڳيو وڻ نه بيٺو هوندو، پر سندس پوکيندڙ
 ڪملا ۽ شيام کيس ڇڏي هليا ويندا.

هو ماضيءَ جي يادن ۾ گم هو. آهي ڏينهن، آهي
 راتيون ۽ آهي گهڙيون کاتس نه وسريون هيون، جن
 سان سندس ماضيءَ جون يادون وابسته هيون. ننڍي

هوندي هو پنهنجي سائين شيام، ڪملا، رام ۽ موهن وارن سان گڏ اسڪول ۾ پڙهندو هو، ته ان وقت به هو انهن سائين سان گڏجي ڪيئن نه سوراڄ ڄا نورا هڻندو هو! سڀ گڏجي سوراڄ ڄا گيت ڳائيندا هئا ۽ گهرن جي پتين تي نورا لکندا هئا. کيس اهو ڏينهن به ياد هو، جڏهن هو ۽ سندس ساٿي اسڪول مان اچي، ڳوٺ جي اسٽيشن تي ويا هئا، ڇو جو ديش ڄا وڏا اڳواڻ ڀر واري شهر ۾ وڃي رهيا هئا. اسٽيشن تي ڳچ ماڻهو هئا، گاڏي آئي ۽ هي به ٻين سان گڏجي نورا هڻندا، ريل جي گاڏي ڏي پڳا هئا. ٻه ڪاربن ڌاڙهين سان جوڙي ڄا ڪوڙا پاتل، انهن ماڻهن تقرير به ڪئي هئي. هن اڳتي وڌي ساڻن هٿ به ملايو هو. کيس ڪيڏي نه خوشي ٿي هئي ان وقت!

جڏهن هو اسڪول مان نڪري ڪاليج ۾ داخل ٿيا، ته اتي نه ويتر هنن باهه ٻاري ڇڏي هئي. ڪاليج ۾ پڙهندا ته ڪو نه هئا، باقي ڄلسا جلوس گهڻا ڪندا هئا ۽ انهيءَ ڪري جيلن جو منهن به ڏسڻو پيو. هو سوراڄ تي شعر لکندو هو، ڪهاڻيون لکندو هو. سندس لکڻين ۾ ڌارين لاءِ نفرت هوندي هئي. انقلاب آڻڻ ۽ سوراڄ لاءِ قوم کي اپيل هوندي هئي. هو جڏهن جيل ويندو هو ته پويان سندس ساٿي شيام، موهن ۽ ڪملا وارا به ڪا نه ڪا ڳالهه ڪري گرفتار ٿي اچي جيل ۾ ملندا.

هئا. نيٺ سندن انهن ڪوششن هٿي وڃي هنڌ ڪيو ۽ آخر سوراج مليو. پر انهن کي ڪهڙي خبر هئي ته جنهن سوراج لاءِ جنهن آزادي لاءِ هو وڙهي رهيا آهن، سا کين نه ملندي. هن آزاديءَ نه کين هڪ بٽي کان جدا ڪري ڇڏيو. هزارين سالن جي پراڻي تهذيب جا ائين بي دردي سان ٽڪرا ڪيا ويا، جن جو هنن کي خواب ۽ خيال ئي نه هو. پڪا پڪن سان گڏ رهندڙ هنن کان هميشه لاءِ موڪلائي رهيا هئا. ڳوٺ شهر سسنان ٿيڻ لڳا. اهي مندر ۽ مڙهيون جن مان گهندڙن ۽ سڻڪن جو آواز پيو ايندو هو، سي مندر ۽ مڙهيون خاموش ٿي ويا. زلڏگيءَ جي هر ڏک ۽ سک ۾ ساٿ ڏيندڙ ساٿي، صدين کان گڏ رهندڙ پاڙيسري ۽ منڙا منڙا دوست، هن انقلاب جي پيٽ چڙهي ويا.

هن کي ياد هئي اها رات، جنهن رات سندس ڏيهر جا منڙا سانگيٽڙا پنهنجي جنم ڀوميءَ کي خيرآباد چئي رهيا هئا. ان رات هن پنهنجون آزادي تي لکيل سڀ لکڻيون ساڙي ڇڏيون هيون. جنهن وقت سندس اهي لکيل ڪهاڻيون ۽ شعر چلي رهيا هئا، ان وقت کيس ائين محسوس ٿي رهيو هو ته باهه جا شعلا جڙ سندس چٽا (چڪيا) جي آڱ جا آهن. اها چٽا ٻن تهذيبن جي گڏيل سڀيتا جي هئي، جنهنکي مذهب جلائي ڇڏيو هو. سندس جيون ان جدائي کلهوءَ اٿڻوڙو هو. هو اديب

هو، هو شاعر هو، پر جڏهن انسان انسان جي رعب جو
 پياسو هو، انسان مذهب جي نالي ۾ پنهنجن ڀائرن جو
 رعب وهائي خوش ٿي رهيو هو ته، هيءُ انهن دل ڌار بندڙ
 ڳالهين تي ڪجهه به نه لکي سگهيو. پر گهڻي دير هـ
 ڇپ نه رهي سگهيو. آخر سندس دل جا هزارين درد،
 اڌ ما ۽ احسان، جيڪي ٻاهر نڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙي رهيا
 هئا، سي هڪ ڏينهن دل جي گهراين مان ڦاٽ ڪـ
 ٻاهر نڪتا، پر انهن ٻاهر نڪري ٻاهه ٻاري ڇڏي. سرڪار
 سندس اهي ڳالهيون سهي نه سگهي ۽ کيس گرفتار
 ڪري جيل اماڻيو ويو. جيل ۾ پنجن سالن جي سختين
 سهڻ کان پوءِ کيس دل جي بيماري ٿي پئجي هئي، ان
 ڪري کيس جيل مان ڪڍي سندس ڳوٺ ۾ نظر بند
 ڪيو ويو هو. انهن گذري ويل ڏينهن ۾ ۽ يادن سهارِي
 هو پنهنجي زندگي گذاري رهيو هو.

هو ماضي جي يادن جي پتوڙ مان نڪري آيو. هن
 اڪيون کوليون ۽ هڪ ٿڌو ساهه ڀري وري اڪيون بند
 ڪري ڇڏيون. هن سوچيو: ڪيڏا نه ڪلور ٿي ويا.
 مذهب جي نالي ۾ انسان ايترا ظلم ڪندو، سو ته ڪو
 سوچي به نٿي سگهيو. ڪنهن ئي ڀليو نه ڪو اهڙو
 ڏينهن به ايندو جڏهن انسان مذهبي جوش ۾ هڪ ٻئي
 جا دشمن ٿي پوندا. مذهب جي نالي ۾ انسان جو رعب
 نه صدين کان وٺي وهندو آيو آهي، پر اها ڪنهنڪي

خبر هئي ته هڪ ڏينهن مذهب انسانن جي رت پيئڻ کان سواءِ ثقافتن، تهذيبن ۽ زبانن کي به ڳڙڪائڻ شروع ڪندو؟ هن سوچيو: انسان ڪيترو نه شريف آهي، اشرف المخلوقات جو کيس لقب مليل آهي، پر ساڳئي وقت انسان ڪيترو نه بي درد آهي! هي انسان مذهب جي عقيدتي ۽ جنون ۾ هڪ ٻئي سان وڙهي ڪيتري نه بي درديءَ سان خون وهائي، رت جي خوفناڪ هولي ڪيڏي، ڪيترو نه خوش ٿين ٿا. انسان مذهبي جنون ۾ ڪيڏو نه ظلم ڪن ٿا. ٻين جي آزادي تي هٿ چراند ڪرڻ، ڌارين جي ملڪن جي ماڻهن کي غلام بنائڻ، يا انهن عورتن کي پنهنجي ملڪ ڪٿي وڃي ٻانهيون بنائڻ، يا انهن عورتن جي عصمت سان ڪيڏي، وڏي فخر سان اهي انسان ڪنڌ کڻي هلن ٿا. انسانن جي تاريخ مذهب جي نالي ۾ وهائيل خون سان ڀري پيئي آهي. هن کي ان تاريخ کان سخت نفرت هئي، ڇا تاريخ نومن جي گناهن تي پردو وجهي، ظالمن ۽ ڦورن کي پنهنجو اڳواڻ ثابت ڪندي آهي. کيس هر ان ڳالهه کان نفرت هئي، جنهنجي ڪري انسانن جو رت وهڻ!

هن جو دماغ سوچ جي چار ۾ ڦاسي، اڳتي وڌڻ جي طاقت نه ڏسي، منجهانئس ٻاهر نڪري آيو. هن جي اکين ۾ ڳوڙها هئا. هو سدائين خوشمين جي ڳولا ۾ رهيو هو، پر کيس اهي خوشيون ڪڏهن به نه نصيب

ٽيون هيون، هن ڳوڙهن سان ڀريل اڪيون کڻي سامهون ڏنو. رات ڪافي گذري چڪي هئي. چانڊوڪي هر طرف پکڙيل هئي. هڪ طرف سرنهن جي پوک نه بچي طرف ڪڻڪ جي پوک، ڇنڊ ڇي روشنيءَ ۾ عجيب لڳي رهي هئي. ڪڻڪ جا سنگ چانڊوڪي ۾ ائين لڳي رهيا هئا، ڇڻ چاندي جا سنگ زمين مان ڦٽي ٻاهر نڪتا آهن! تيز هوا جا سسرات کين هلائي رهيا هئا. پاسي کان واهيءَ ۾ ڪنول جا گل منهن ڪڍيو بيٺا هئا. هو اُٿيو ۽ وڃي واهيءَ جي ڪناري تي ويٺو. هنڪي ڪنول جا گل ڏاڍا وڻندا هئا. سندس دل چاهيو ته اهي گل چنار! پر هو اهي گل نه چڱي سگهيو.

لنڊي هوندي جيتوڻيڪ ڪملا کيس ڪنول جي گل پٽڻ لاءِ چوندي هئي، پر هو ڪڏهن به کيس گل چڻي نه ڏيندو هو، چونڊو هو ته: ”مان اهو ڏسي سهي ٿو سگهان ته ڇو ٿاريءَ کان گل جدا ٿئي!“ هن هڪ وڏائي گلن کي ڇهيو ۽ وري پنهنجي جاءِ تي ويهي رهيو هو. ڇنڊ جو عڪس واهي جي ڀرسان ڀاڙي ۾ بيٺو هو، پر ڪنهن ڪنهن وقت هوا جي زور تي ڪنهن لهر ڇنڊ جي شڪل کي پنهنجي آغوش ۾ ٿي لڪايو.

هن ئي واهي جي ڪناري، ساڳئي هنڌ ئي هو ۽ سندس انقلاب ساڻي ڪملا ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي ڳالهائون ڪندا هئا. جنهن رات سندس ملڪ جا

جهانگيتڙا هتان لڏي لڏي رهيا هئا، ان رات هـي پنهنجون لڪيل سڀ شيون ساڙي اچي هن ئي هنڌ تي ويٺو هو، هيءُ ساڳيو منظر ان رات به هو. جنهن مهل ڪملا ڪائنس موڪلائڻ آئي هئي، ان وقت هـو چند جي عڪس تي هٿن سان پاڻي هڻي رهيو هو. ڪملا جو عڪس پاڻيءَ ۾ چند سان گڏ ڏسي هن ڪڍ پٺيان ورايو هو ته ڪملا سندس پٺيان بيٺي هئي. هن ڪملا کي ڏسي وري کڻي ڪڍڻ هيٺ ڪيو. ڪملا چيو هو:

”ڇو منهن هيٺ ڪري ڇڏيو؟“

”بس ائين ئي.“ هن جواب ڏنو هوس.

”اسان صبح جو هتان هليا وينداسين،“ ڪملا چيو هوس.

”ڪملا،“ هن چيو هو، ”ڪملا، اسان هـي وقت ڏسڻ لاءِ نه جيلن ۾ ڪونه ويا هئاسين! ڪملا مان ڇا ڪريان؟ منهنجو روح رڙيون ڪري جڻ جان مان نڪري رهيو آهي. مان اوهان کان سواءِ ڪيئن رهندس؟ ڪيستائين اڪيلو ئي اڪيلو هـيءُ زندگي ڪاٽيندس؟ ڪملا زندگي ختم ٿي ويندي، جيڪڏهن اوهان هليا ويندا؟ توکي ياد آهي ته تو مونکي جيل ۾ چيو هو ته اسين مذهبي چوٽ چاٽ وساري، قوميت جي بنياد تي گڏ رهي هڪ مثال قائم ڪينداسين. پوءِ اسانجو ايندڙ نسل انهيءَ بنياد تي هڪ عظيم قوم ثابت ٿيندو. ڇا

توڪي اهي سڀ ڳالهيون وسري ويون؟

ڪملا سندس اهي ڳالهيون ٻڌي جواب ڏنو هو، ”نروڻ
 نه هڪ ئي سوال ۾ مولڪان الائي گهڻا سوال پڇي ويو آهيون.
 تون نه ڳالهائي به سگهين ٿو، مان نه ڳالهائي به. نشي
 سگهان، هي ڇا ٿي ويا؟ ڪهڙو ڏوهه ڪيوسين؟ اهڙا
 گنهگار به نه لاهيون، جو اهڙي وڏي سزا اسان کي ملي
 آهي. خير هاڻي ڇا ٿو ڪري سگهجي، پر اسان
 ڪوششون ڪيون آهن. اسان جنگ وڙهيا آهيون، پوءِ
 کڻي ان ۾ ناڪامياب ٿياسون، پر ايندڙ تاريخ نروڻس ان
 ڳالھ جو فيصلو ڪندو ته صحيح ڪير هو؟ اسين يا
 اهي نام نهاد، جن اسانجي ڪوششن کي ناڪامياب
 بنايو. گنهگار اسين يا ڪي ٻيا؟“ هن هڪ ٿڌو ساه
 ڀريو ۽ چيو هو، ”زندگيءَ ۾ ئي هڪ ٻئي کان جيئري
 جدا ٿي وينداسين، اهو ته ڪنهن سوچيو به ڪ نه سگهيو.
 ننڍي هوندي مان توڪي انهن ڪنول جي ڪلن کي چنڊ
 لاءِ چوندي هيس ته اهو چڻي انڪار ڪري ڇڏيندو
 هئين ته مان گل کي ٽاريءَ کان جدا ٿيو ڪري سگهان،
 پر اڄ اسين ائين جدا ٿي وينداسين، جيئن گل ٽاريءَ
 کان جدا ٿي ويندو آهي. هي وڻ ٽپي هلي ٿڌيون
 ٿڌيون هوائون، هي ڳوٺ، شهر رستا ۽ مٿڙا مٿڙا
 اسين ڪيئن وساري سگهنداسين؟“ ائين چئي هرو
 ڇپ ٿي ويئي هئي.

هن چيو هو، ”ڪملا، الائي وري هيء رات ايندي نه ايندي؟ خبر ناهي زندگي ۾ ملي سگهون يا نه؟ الائي اسانجي وري ملاقات ٿيندي يا نه ٿيندي؟ پر ڪملا، مونکي يقين آهي ته پاڻ ضرور ملنداسون. هيء جڏائي ختم ٿيندي، وري مينهن وسندا، وري بهار ايندي، وري ساڳيا سڪل وڻ پور جهليندا، رتل ماروڻا پنهنجن ماڳن تي موٽندا، مان انتظار ڪندس ۽ اوستائين انتظار ڪندو رهندس، جيستائين منهنجي سر ٻر ۾ ساه هوندو.“

هن ڪملا جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ جهلي چيو هو، ”اسان گڏ رهياسين، گڏ راند يون ڪيڏي پونسين ۽ گڏ مرنڊاسين.“ ڇنڊ سندن ان ڳالهه جو رازدار بنجي ڪڪرن ۾ لڪي ويو هو. ان رات هو ۽ ڪملا ٻه ڦٽي ٽائين هٿ هٿ ۾ ڏيو، اُتي ئي ويٺا هئا. جڏهن ڪتين ڪر موڙڻ شروع ڪيا هئا، رات پنهنجو دم ٽوڙي پنهنجي شڪست جو اعلان ڪيو هو ۽ ڳوٺ جي ڪڪڙن ٻانگون ڏئي صبح جي اڇڻ جو اعلان ڪيو هو ته کيس ڪملا چيو هو، ”ٻه ڦٽي ٽي رهي آهي، هاڻي صبح ٿيندو ۽ پوءِ هميشه لاءِ هتان هليا وينداسين.“ اهي لفظ ٻڌي سندس دل ٻڏي ويئي هئي. کيس ائين محسوس ٿيو هو، ڇو ڪنهن سندس دل کي چنبي ۽ پڪڙي ڪنهن ويرانيءَ ۾ زور سان اڇلائي ڦٽو ڪيو هو. هن چيو هو، ”نه نه ڪملا، اڃا صبح نه ٿيو آهي

هيءَ نه ڪاري رات آهي. پنهنجو صبح اڃا نه ٿيو آهي. پنهنجو صبح هيءَ نه آهي. پنهنجو صبح نه ڪو ٻيو آهي. جڏهن اهو صبح ٿيندو ته مان پوءِ سمجهندس ته هاڻي رات ختم ٿي آهي.”

”اٽ، هاڻي مان وڃان ٿي.“ ڪملا چيو هو. هيءُ اٿيو هو ۽ ٽڪل ٽڪل قدمن سان ساڻس هلڻ لڳو هو، پر اٿڻ کان اڳ، هن ڪنول جا گل ٽاريءَ کان جدا ڪري ڪملا کي ڏنا هئا. صبح جي ٿڌڙي ٿڌڙي هيو سامهون پئيءَ مان اچي کين لڳي رهي هئي. هن پئيءَ مان سولون جا گل پٽي، ڪملا جي وارن ۾ هڻيا هئا ۽ چيو هو، ”هي سڀ گل سنڀالي رکڻ، هي گل ڪڏهن به نه سڪندا.“

ڪملا پنهنجون ڪاريون ۽ وڏيون اکيون، جيڪي ڳوڙهن سان ڀريل هيون، تن سان کيس ڏسي چيو هو، ”مولڪي جدائيءَ جي ڏک نه جلائي ڇڏيو آهي، پر ڪنهن ڪنهن وقت دل چٽي رهي آهي نه هيءُ آداسين جي گهري ۽ ڌاري رات ختم ٿيندي، مولڪي انڌڪار ۾ صبح جا ڪرڻا نظر اچي رهيا آهن، هي ڏک جا ڏولاوا ختم ٿيندا. اسين اينداسين جڏهن سانوڻ جي مند ايندي ۽ مينهن وسي پس ٿيندا، ۽ چٽي طرفن کان مٽيءَ جي وڻندڙ خوشبوءِ ڦهلائي ويندي ته اسين اينداسين، پاڻ ان ئي مند ۾ وري ملنداسين.“

ائين چئي ڪملا سندس هٿ ڊٻايو هو.

هن ڪملا جو هٿ پنهنجي چپن تي رکي چيو هو،
 ”وقت ضرور پلٽو کائيندو ڪملا، وقت ضرور پلٽو
 کائيندو، پاڻ ضرور ملنداسون.“

پوءِ هـ... ۽ ڪملا ان زندگي ۽ ڦڙي پيچري تي
 چڙهيا هئا، جيڪو ڳوٺ ڏي ٿي ويو... هـ... ڪڪڙن
 جي ٻانگن ڏيک ٿي خيالن جي دنيا مان موٽي آيو.
 صبح ٿيڻ وارو هو، هو وڌيڪ ان هنڌ تي ويهي اـ...
 سگهيو. سندس دل چاهيو ٿي اڄ رڙيون ڪري ايترو
 روئي جو هيءَ زندگي ختم ٿي وڃي. گهڻو عرصو گذري
 چڪو هو، مينهن به وسندا هئا، بهار به ايندي هئي،
 پر ڪملا نه آئي ساله آئي. زندگي جو ايترو عرصو ائين
 گذري ويو جو خبر ئي نه پئي؟ هن کي هن زندگي ۽
 ڪائنات کان سخت نفرت ٿي رهي هئي. انسان جي
 سڄي زندگي اميدون ۽ آسري تي گذريو وڃي ٿي، پر
 اهي اميدون ۽ آسرا پورا نٿا ٿين. هن سوچيو: خدا
 به عجيب آهي، چون ٿا ته انسان جي هر خواهش پوري
 ڪري ٿو، نه پوءِ مون ڪهڙو ڏوه ڪيو آهي، جو دل
 نه ٺاهي اٿس، پر ان دل جون خواهشون پوريون نٿو
 ڪري، هر خواهش وڏي خوبصورتي سان جنم وٺي
 ٿي، پر انجو اٽل تمام بري حالت ۾ ٿئي ٿو. خبر ٺاهي
 ڇو؟ الا جيڪڏهن خبر هجي ها ته زندگي جي پڇاڙيءَ
 ۾ اهڙي حالت ٿيندي ته گهڻو اڳ ئي هن زندگي کي
 ختم ڪري ڇڏيان ها؟ ڪٿي ڳوليان. هن کي؟ ڪهڙي
 طرف وڃان؟ آخر صبح ڪڏهن ٿيندو؟ سچ جو سچ
 ڪڏهن پنهنجون شاخون ڪڍندو؟ ڇا زندگي ائين ئي
 ختم ٿي ويندي؟

پيڇرو

ليکڪ: ناصر هورائي (سنڌ)

پيڇري تان سائينداد ۽ ڏاٽر ڏٺو، ڏانڊ گاڏيون سامان سان ڀريل انهن جي پٺيان مينهن، ڍڳيون ۽ بڪريون ڪاهيو وڃي رهيا هئا. سندن منهن لٿل، ڏڪارا، اکين ۾ پاڻي هئي چلڻ، ڀريل مينهن وانگر، ساوڻي ۽ وانگر وسط لاءِ آيون. جڏهن پيڇرو ڀررو ڪيائون ته ڪنڊ کڻي گهوڙن کي ڏٺائون ۽ پوءِ پيڇري کي. اهو پيڇرو ڏاٽر ڏٺي جي زمين جي وچ مان لنگهندو هو. ٿورا ڪي وروڪڙ نه نه سڌوئي سڌو سڌو سڌوئي، ڀر واري شاخ تي ٻڌل بدن جي ڀل تان ٿيندو، ڪڏهن جي سونهري سنگن واريون ڀرڪون لٽائيندو هليو ويندو هو ۽ اچي توڙ ڪندو هو انهن گهوڙن وٽ، جيڪي انهن تي ڀرڪن کي ڪپڙيندڙ هارين جا هئا. لائڊيون، چونڊرا ۽ منهن. هر گهر جي آڏو مينهن، ڍڳين ۽ بڪرين جا وڻاڻ ۽ واڙيون هيون. گهرن جي چوڌاري مڙس ڏيڍ جيڏا لوڙها هئا. سڀني جا گهر سهڻين گهٽين سان سٽي ۽ سڳي وانگر ٺريا پيا هئا. ۽ انهن گهوڙن کي وري اهو پيڇرو سندن زمينن سان زنجير جي ڪڙين وانگر ڳنڍيو ڇڏي. نه فقط انهن گهرن کي، پر انهن سڀاهوڙن هارين کي ۽ انهن جي دليين کي به انهن سر سبز ڪيٽن سان ڳنڍيو.

چڏي. دل مان شاه شريان وانگر پنهنجو رعب سبب
 ڏيئي انهن مان اناج اڀائيندا هئا. ڪيتري وقت کان
 هو اتي آباد هئا، ان جي خبر کين به ڪانه هئي. وليداد
 جو سڀني ۾ پريو مڙس هو، اکين مٿان اڇا پرون، ٻانهن
 جو ماس لڙڪيل، لٺ تي هلندو هو، سو به چونڊو هو
 ته ”آءٌ ڇو لڙي سان انهن گهٽين ۾ کيڏيو آهيان ۽ ان
 پيڇري تان ماني مٿي تي ڪٿي اتي جي ٻنيءَ تي ويو
 آهيان.“ ان پيڇري جي حياتي سندن وجود سان گڏ
 شروع ٿي ۽ هو سڀ ان پيڇري کي پيار ڪندا هئا.

شام جو سج لهڻ مهل ان پيڇري تان، ڏاندن کي
 باچارين پالڻ، هر جي چوني پاڇاريءَ جي وچ تي
 اٽڪيل، رسا هٿن ۾ ڪري گهرڙن جي موٽيندا هئا.
 ننڍا ٻار، بڪريون واريون لنگهندا هئا. ڳرو جوان،
 بوڻيندي مان آواز آلائيندا، مينهنون موٽايو ايندا هئا.
 نوجوان نينگرين گاهه جون پريون مٿن تي رکيو، پنهنجي
 من جي محبوبن جا ويچار ويچارينديون ان پيڇري تان گهرن
 ڏي موٽنديون هيون. ڏاڍو ڏٺو به ان پيڇري تان خوش
 خوش ٿيو لنگهندو هو. پيڇري جي ٻنهي طرفين سندس
 پٺيون هيون. انهن سر سبز ڪيٽن جي وچان پڌاريل پيڇري
 تان ڏاند گاڏيءَ تي چڙهيو، ڪن تي هڪ رکيو لوڙڻو
 ڳائيندو ٻيو ايندو هو، مڙس ٻيو ٿيندو هو. ٻلا خوش به
 چون ٿي. ان پيار جي پالوٽ ۾ جو پهريون حصو کيس
 ملندو هو. سڀ ڳوٺاڻا ان پيڇري کي پيار ڪندا هئا.

۽ وري اهو پيڇرو سندس ملڪيت هو، ان ڪري هو
 ٽوليو نه سڻائيو هو. لاڙي ۽ وانگر سارنگه کي تنواريندو
 اچي گهر پهچندو هو. ڏانڊن کي چوڙي، انهنجي پنن
 تي هٿڙا گهمائيندو، جهرن تي ٻڌي اچي وهندو هو،
 نه پٽس به بوڻيندو وڇائيندو مينهنون موڻايو اچي وڻاڻ
 تي ٻڌندو هو. پٽ کي ڏسي دل وڌي ٿي ويندي
 هئس، اڪيون پيٽون ٽرندس. پٽس رب رکيو به اچي جوان
 ٿيو هو، ڏاڙهي ۽ جي ويه، مڇن جي ساول، بدن ڀريل،
 آواز گهگهر.

هڪ ڏينهن ته ان پيڇري تي سائينداد جي ڌيءَ
 نوران سان ڳالهائيندو به ڏٺو هئائينس. ۽ پٽس جي
 بوڻيندي مان نڪتل آلاپ به هيڪاري پڪ ڏياري.
 پاڻ به نه انهيءَ ئي وهيءَ ۾ جڏهن ساران سان اڪيون
 اڙايون هئائين، ته اهو بوڻيندو ٿي هو، جو سندس دل
 جو آواز ساران تائين پهچائيندو هو. ۽ اڄ ساران، رب رکي
 ۽ حليمان کي وٽس نشانيءَ طور ڇڏي، کانئس هميشه
 لاءِ موڪلائي ويئي هئي. ڏيڏس حليمان به اچي جوان
 ٿي هئي، مڙس کي بار لاهڻو هو، به چار پائر برادريءَ
 جا گڏ ڪري، لاڙي ويو سائينداد وٽ. ڳالهين هليون،
 سائينداد چيس، ”ادا مان پاڻ تو وٽ اچڻ وارو هوس،
 منهنجي پٽ جانب کي پنهنجي فرزنديءَ ۾ قبول ڪر.“
 هو ڏاڍو خوش ٿيو، هڪ ڪلهي لهڻ هڪ ڪلهي ڇڙ هڻ،
 ويتر جو ڌيءَ جو به راضو هئس، مڙس خوشيءَ ۾ ڪٿو

ٻڌي ماڻهو. ٽي ۽ پٽ جو، هڪ ئي وقت ٿي وهان ۽
 ڪيائين سو اچي ٿيس خيال ته ڪو ڊرامو ڪڍي، پر
 پئسو هٿس گهٽ. سائينداد صلاح ڏنس ته ”سيٺ ڇو ٿيرام
 رت، جنهنڪي هو ان وڪڻندا هئا، هلاجي ۽ ڪجهه پئسا
 ٺار وٺجن.“ سيٺ ان شرط تي ٿي ٿي هزار رپيا قرض
 ڏنن ته زمينون گروي رکن. مڙسن کي هو ڇڄ جو شوق،
 سو زمينون گروي رکي پئسا وٺي آيا. سيٺ ٺڳي ڪري
 کانئن دستاويز لکائي ورتا، جنهن ۾ زمينن جو وڪرو
 ڄاڻايو ويو. هنن کي جڏهن سيٺ جي ان ٺڳيءَ جي
 خبر پيئي، تڏهن ڏاڍي ڊڪ ڊوڙ ڪيائون، پر ورين
 کي به ڪين. سرڪار هتي انگريزن جي، ملڪ ۾ ظالم،
 ڪاموراشاهي سرويائي پئسا ڏيئي سڀ آفيسر لپي ڇڏيا
 هئا. جواب اهو ملندو هو ته ”توهانڪي هاري هٿ جو
 حق آهي، پر زمينن جو مالڪ سيٺ آهي.“ مني به
 مات، مني به مات ڪري اچي ويٺا. وقت گذرندو رهيو،
 اٺن سالن ۾ ڏاڏو ڏني ۽ سائينداد حساب لڳايو ته هنن
 پنهنجو قرض چڪائي پورو ڪيو هو. پر واپس ظلم ڪري
 زمين ڦهاري ويندو هو.

نيٺ ورهاڱو ٿيو ۽ هي ڏاڏا سرها ٿيا. پاڪستان ٿيو
 ۽ آزاد ٿيا ۽ انگريزن جي غلاميءَ جو ڳٽ لٿو. هنن
 ان کي حق مليو، زمين سان ته هنن جو ساھ هو.
 ان غلطيءَ ڪري واپس کي ٺڳيءَ جو وجهه مليو
 ۽ پر هاتي ته انصاف ۽ آزادي آهي، برابري ۽ ڪجهه ڌاني.

هنن زمينن تي سڀني کي رهڻ جو حق آهي، سڀ سکيا
 هجن پر... پر نتيجو اهو نڪتو، جو اها زمين واقعي
 جي کالي هجڻ سبب ڪلير ۾ نون وارثن کي ملي، ۽
 نوان وارف هنن سان اهڙو هليا، جو اڄ بهه لاچار ٿي،
 هو هاريپ تان هٽ ڪئي لڏي نڪتا!

اڄ ان ئي پيچري تان، نهايت سست رفتار سان
 هنن ڳولائڻ جو غريب لڏو وڃي رهيو هو. سڀ جي
 آڏو سائينداد ۽ ڏاڏو ڏٺو هئا. آئيندي جو فڪر، هاڻي
 ڇڏي ڇڪي! بڪ ۽ بيڪاري، وڃي سو وڃي ڪيڏانهن!
 اکين ۾ پاڻي پوئل، ڇڪڻ تي، پر ڳوڙها پي ٿي ويا.
 پيڇرو پورو ٿيو، سڀني جا ڪنڊ ڳوٺ ڏي ڪهي ويا.
 سائينداد جي زال حليما ڏک ۽ ٿوڪ پوئل نموني چين،
 ”هيون ۽ ونيون مڙسن نه وڃايون آهن.“ نهن چين.
 ”جنهنڪي مردن وانگر بچائي نه سگهيو، انهيءَ لاءِ زالن
 وانگر رولڻ جو ضرور؟.....“ مڙسن کي طعني هڻي
 پڇي وڌو، ڳوڙها ڇڻ پي ويا. اکين ۾ هڪ چمڪ اُڀري
 آين. منهن جو رنگ ڳاڙهو جهڙو لعل، ڏانڊن جي رسن
 کي مڙي وري به واپس وريا....

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پڙهندڙ، پرنڊڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پئاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا،
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ چُپن ٿا،

....

ڪالهه هُيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

....

هي بيت اٿي، هي بمر- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بمر جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چمر جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَن سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)